

UNIVERZITA J. E. PURKYNĚ V ÚSTÍ NAD LABEM

Pedagogická fakulta

**LEXIKOLOGIE
A SLOVOTVORBA
ČEŠTINY
S ÚKOLY
PRO KOMBINOVANÉ STUDIUM**

Patrik Mitter

2019

PŘEDMLUVA

Vážené posluchačky, vážení posluchači,

předkládaný učební text (studijní opora) s názvem *Lexikologie a slovtvorba češtiny s úkoly pro kombinované studium* přináší základní vhled do studia české slovní zásoby. Elementární výklady doprovází soubor jednotlivých úkolů z daných dílčích disciplín lexikologie.

Učivo o slovní zásobě a tvoření slov odpovídá rozsahu příslušného učiva v osnovách pro základní školy, odborné střední školy a gymnázia. Přihlíží se též k obsahové náplni předmětů *Lexikologie a slovtvorba*, jež jsou součástí studijních plánů jednooborového i dvouoborového studia českého jazyka a literatury v bakalářských studijních programech.

Pro Vaši hlubší a důkladnější domácí přípravu Vám doporučujeme následující základní odbornou bohemistickou literaturu:

Mluvnice češtiny (1). Praha : Academia 1986.

Čechová, M. a kol.: *Čeština - řeč a jazyk*. 3. přeprac. vyd., Praha : ISV 2011.

Příruční mluvnice češtiny (tzv. brněnská). Praha : Nakladatelství Lidové noviny 1995.

Z výkladových slovníků českého jazyka Vás odkazujeme zejména na tato dvě lexikografická díla:

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 3., dopl. vydání. Praha : Academia 2003.

Slovník spisovného jazyka českého. 2., dopl. vydání. Praha : Academia 1989.

Učební text je rozdělen do dvou částí. V první části najdete výklady a cvičení k jednotlivým dílčím disciplínám lexikologie, druhá část textu je věnována tvoření slov v češtině a množství doprovodných úkolů k probíranému tématu. Výklady a cvičení v tomto našem učebním textu považujte pouze za úvod do studia české lexikologie a slovtvorby, které musí být podpořeno dobrou znalostí další doporučené literatury, jež je uvedena na konci obou velkých kapitol.

Všem uživatelům této studijní opory přejeme hodně zdarů a úspěšné zvládnutí zkoušky z tohoto předmětu.

Ústí nad Labem, prosinec 2018.

1. NAUKA O SLOVNÍ ZÁSOBĚ (LEXIKOLOGIE)

1. 1 NAUKA O SLOVNÍ ZÁSOBĚ (LEXIKOLOGIE) A PŘEDMĚT JEJÍHO STUDIA

Nauka o slovní zásobě (lexikologie) je jednou ze dvou základních jazykovědných disciplín, druhou základní disciplínou je **mluvnice** (gramatika). Na pomezí obou těchto oblastí stojí nauka o tvoření slov (slovotvorba). Ta bývá někdy zařazována do gramatiky, jindy do lexikologie, nebo bývá vyčleňována zvlášť jako zcela samostatná disciplína. V našem pojetí ji považujeme za součást nauky o slovní zásobě (lexikologie) a věnujeme jí samostatnou druhou část.

Předmětem zkoumání nauky o slovní zásobě je forma, obsah a funkce jednotlivých pojmenování a jejich vzájemné vztahy. Přitom **pojmenování** (resp. pojmenovací jednotky) mohou mít **formu**: **a) jednoslovnou** (*škola, pes*); **b) sousloví** (*gramofonová deska, Jizerské hory*); **c) multiverbizovanou** (*provést analýzu = analyzovat*). **d) frazeologismu** (*černý pasažér = pasažér bez platné jízdenky/cestovního průkazu*) **e) zkratky** (TU, PF, ČD, ODA).

Nauka o slovní zásobě zkoumá všechny jevy, které se týkají pojmenovávací části jazyka. Při jejím studiu se uplatňují dva **základní postupy**: **a) sémaziologický** (vychází od formy pojmenovávací jednotky a zjišťuje, jaký předmět nebo jev se jí označuje). **b) onomaziologický** (vychází od skutečnosti a zkoumá, jakou formou, tedy jakými pojmenovávacími prostředky jsou jednotlivé skutečnosti označeny).

Lexikologie stanovuje dále základní pojmy z oblasti slovní zásoby. Vymezuje jednotlivé termíny, studuje systémovou povahu slovní zásoby a pojednává o jejím rozvrstvení. Zabývá se rovněž jejím složením (jádro, periférie slovní zásoby) a sleduje její aktuální vývojové tendence. Popisuje obvykle slovní zásobu současnou, zkoumá tedy její synchronní stav. Studuje též slovní zásobu dob minulých, např. období husitství, humanismu, baroka, národního obrození, anebo sledovat celý vývoj slovní zásoby v rámci uceleného studia historického vývoje jazyka.

Nauka o slovní zásobě (lexikologie) je oblastí příliš široce pojatou, tvoří ji proto několik dílčích oborů. Jejich vymezení však není v odborné literatuře jednotné. Uvádíme v souhrnu i ty disciplíny, které se tradičně nepojímaly jako dílčí obory lexikologie, přesto existují důvody pro jejich zařazení do ní.

1. 1. 1 DÍLČÍ DISCIPLÍNY LEXIKOLOGIE

Jako dílčí obory lexikologie lze vyčlenit **sémantiku, frazeologii a idiomatiku, etymologii, terminologii, slovotvorbu a lexikografii**.

Sémantika /lexikální sémantika/ je nauka o slovním významu. Zkoumá podstatu lexikálního významu pojmenovávacích jednotek, studuje vztah formy a obsahu pojmenování, popisuje jednotlivé významy slov mnohovýznamných, příp. vztahy mezi těmito významy. Sleduje rovněž významové poměry mezi různými lexikálními jednotkami slovní zásoby a charakterizuje je (synonymie, antonymie, homonymie, hyponymie). Svým

založením vytváří lexikální sémantika základ pro další dílčí obory lexikologie (terminologie, frazeologie a idiomatika, etymologie, slovtvorba) a poskytuje fundované poznatky např. pro stylistickou diferenciaci slovní zásoby.

Onomastika je nauka o vlastních jménech. Studuje původ, vznik a rozšíření vlastních jmen. Využívá přitom jak poznatků ostatních disciplín lexikologie (sémantika, derivatologie), tak i oborů gramatických (fonetika, morfologie, syntax). Kromě nich přihlíží i k oborům nejazykovědným, např. k topografii, urbanonymii, geologii atd. Nezbytnou součástí onomastického studia je znalost dialektologie a historického vývoje jazyka. Podle specifikace svého zaměření můžeme vyčlenit tyto dílčí disciplíny **onomastické**: **a) toponomastika** (nauka o jménech místních a pomístních - *Teplice, Mnichov, Ústí nad Labem, Sněžka, Orlice, ulice Na Bojišti*). **b) antropomastika** (nauka o jménech lidských - *Kateřina, Hynek, Kovář, Kamiš, Adam z Veleslavína, Karl von Schwarzenberg*); v širším pojetí se jedná o **bionomastiku** (nauku o jménech všech živých bytostí) **c) chrématonomastika** (nauka o jménech lidských výtvorů - *hotel Atrium, automobil Škoda Felicie, skupina Olympic, víno Dívčí hrozen, salón Eva, oddíl Slovan*).

Frazeologie a idiomatika je nauka o frazeologických jednotkách. Studuje proces vzniku víceslovných pojmenování a jejich ustalování. Zabývá se slovními spojeními, přirovnáními, okřídlenými slovy, rčeními, pořekadly, příslovími, pranostikami, aforismy a podává jejich charakteristiku jako jednoho významového celku. Popisuje rovněž frazeologii nespisovných útvarů národního jazyka. K tomu využívá znalostí výraziva obecné češtiny, nářečních a nadnářečních celků, dále sleduje víceslovná pojmenování z různých profesních a zájmových oblastí (slang) a z různých menšinových sociálních komunit (např. argot) atd.

Etymologie je nauka o původu slov. Studuje vznik, původ a rozšíření slov (resp. pojmenovávacích jednotek). Zabývá se tedy tím, jak slovo vzniklo, nebo ze kterého jazyka pochází, jakou v něm mělo formu a obsah, jak se dále upravovalo (hláskově, tvarově, významově), než bylo přejato do češtiny (pokud jde o slovo cizího původu), anebo jak se vyvíjelo během své existence v ní. Etymologie využívá poznatky ostatních disciplín gramatiky i lexikologie a hloubkou svého zaměření směřuje do historického vývoje jazyka. Zkoumání původu slov jednoho jazyka se neobejde bez znalostí lexikální stránky ostatních jazyků stejné jazykové rodiny a jazyků klasických. V případě zkoumání etymologie české slovní osoby je nutná znalost dalších slovanských jazyků, latiny, řečtiny, staroslověnštiny, němčiny, francouzštiny a některých dalších jazyků.

Terminologie je nauka o termínech (odborných výrazech/názvech/pojmenováních). Studuje vznik jednotlivých termínů, jejich význam, rozšíření a platnost pro určitý obor. Pomáhá sestavovat soubory odborných názvů pro jejich slovníkové zpracování.

Slovtvorba se vymezuje jako nauka o tvoření slov. Zabývá se popisem slovtvorného systému a slovtvorných vztahů, dále vymezuje slovtvorné kategorie, zařazuje slova do slovtvorných tříd, typů a podtypů, sleduje četnost jednotlivých slovtvorných postupů a slovtvorných prostředků užívaných při slovtvorných procesech a posuzuje též vhodnost a ústrojnost nově utvořených pojmenování. Slovtvorba tedy popisuje jednotlivé slovtvorné postupy (odvozování, skládání, zkracování) z hlediska formálního a významového. Historická slovtvorba zkoumá slovtvorný systém jazyka v celém jeho vývoji. Na základě

pravidel a uzuálních zvyklostí se slovo tvorba pokouší stanovovat aktuální vývojové tendence tvoření nových slov.

Lexikografie je nauka, která se zabývá sestavováním slovníků. Není to v pravém smyslu dílčí obor lexikologie, ale disciplína k ní komplementární. Základním problémem lexikografie je výstavba slovníkového hesla. Teoreticky propracovává strukturu hesel pro jednotlivé typy slovníků, pracuje s poznatky, které jí dodávají ostatní jazykovědné (v případě všeobecných encyklopedií hlavně nejazykovědné) obory. Využívá dosavadních zkušeností při sestavování slovníků. Zájem lexikografie se soustřeďuje především na výstavbu slovníkového hesla, tj. na způsob jeho výkladu.

1. 1. 2 SLOVO JAKO JEDNOTKA SLOVNÍ ZÁSObY

Na počátku bylo Slovo, to Slovo bylo u Boha to Slovo bylo Bůh...

(Evangelium podle Jana 1,1)

Slovo je základní jednotkou slovní zásoby. Cizím termínem řečeno, je slovo základní a nejnižší jednotkou lexikálního plánu jazyka. Souhrn slov každého jazyka vytváří jeho slovní zásobu. Společným znakem všech slov je jejich **obsah a forma**.

1. 1. 2. 1 FORMA A OBSAH SLOVA

Forma slova může být **dvojí: a) zvuková (fónická); b) psaná (grafická)**. Každé slovo musí mít svou formu, ať už se jedná o slova velmi dlouhá: (*nejnebezpečnější, nejneobhospodařovatelnější*), nebo o slova sestávající z jednoho fonému nebo grafému : *a, i, v, s, z* atd.

Obsahem slova rozumíme jeho význam. Ten je odkazem formálního tvaru k určitému jevu, skutečnosti zprostředkované naším vědomím. Např. slovo *židle* označuje druh nábytku, slovo *borůvka* keř se sladkými stejnojmennými plody.

Význam slova je přijímán uživateli daného jazyka jako závazný a nelze jej libovolně zaměňovat. Některá slova mají význam jeden - **slova jednovýznamová**, jiná naopak významů několik - **slova mnohovýznamová**.

1. 1. 2. 2 MLUVNICKÁ UTVÁŘENOST SLOVA

Významným znakem slova je jeho **mluvnická utvářenost**. Vedle významu věcného může slovo vyjadřovat i významy mluvnické (tvaroslovné, skladebné). Každé slovo sestává minimálně z jednoho morfému (morfém je základní jednotkou morfologického plánu jazyka), má proto určitý morfematický sklad: *škol-i-tel, ne-bez-peč-ný*.

1. 1. 2. 3 SAMOSTATNOST SLOVA

Samostatnost slova vyplývá především z jeho **grafické stránky** (z obou stran je oddělené mezerou). Slovo je struktura **nepřerušitelná** (nelze do něho vložit slovo jiné), **přemístitelná** (lze ho ve větě přemístit na jiné místo).

1. 1. 2. 4 DEFINICE SLOVA

Definovat slovo je velmi obtížné. Především musíme mít na zřeteli jeho odlišné vymezení jednotlivými jazykovědnými disciplínami. Slovo lze definovat **z hlediska** fonetického, grafického, lexikálního, morfologického a syntaktického, příp. dalších hledisek. Každá definice je však úplně jiná:

a) Z hlediska fonetického můžeme slovo vymežit jako soubor fonémů, spojený jedním hlavním slovním přízvukem a oddělený od ostatních slov pauzami. Srov. např. větu:

1 2 3 4 5

Spatřil jsem / svého / kolegu / v Ústí / nad Labem.

Slovo bezpřízvučné *jsem* se přiklání ke slovu přízvučnému *spatřil jsem*. Z hlediska fonetického jde tedy o pět různých slov „fonetických“.

b) Z hlediska grafického obsahuje tato věta osm různých slov „grafických“.

c) Z hlediska lexikálního je slovo vymezeno jako jednotka slovní zásoby s definovaným věcným významem. Některá slova druhů jsou tzv. čistě gramatická (nemají lexikální význam), a tudíž nemohou plnit funkci „lexikálního“ slova. Podobně nemají samostatný věcný význam i některá další slova jiných slovních druhů (i ohebných).

1 2 3 4 5

Spatřil jsem / svého / kolegu / z / Ústí nad Labem.

Místní jméno *Ústí nad Labem* se hodnotí v lexikologii jako jedna lexikální jednotka. Z hlediska lexikálního sestává tato věta z pěti „lexikálních“ slov.

d) Z hlediska morfologického považujeme za slovo jeden slovní tvar. Ten může obsahovat několik slov grafických, lexikálních atd. V naší větě

1 2 3 4 5

Spatřil jsem / svého / kolegu / z Ústí / nad Labem.

jsou čtyři různá „morfologická“ slova.

Z uvedených hledisek vyplývá nejednoznačnost jakékoli definice slova, resp. obtížnost jejího stanovení. My se však z hlediska užívání pokusíme o jistou **definici slova**, a to zevšeobecněním jeho jednotlivých znaků.

Slovo je základní jednotka slovní zásoby tvořená určitou formou (fonickou n. grafickou) a jednotným významem.

1. 1. 3 SLOVNÍ ZÁSoba A JEJÍ SLOŽENÍ

Slovní zásobu tvoří souhrn všech slov, která se v jazyce vyskytují. Slovní zásobu zachycují jazykové slovníky. Náš nejrozsáhlejší slovník, *Příruční slovník jazyka českého* zachycuje zhruba 250 000 různých slov v podobě hesla. Ovšem neexistuje člověk, který by je všechna znal. Přesný počet slov češtiny není znám, a nelze ho ani zjistit. Slovní zásoba je jevem dynamickým, zatímco slovník jako kodifikační příručka za vývojem slovní zásoby vždy o něco zaostává.

Z hlediska užívání jednotlivých slov rozlišujeme slovní zásobu **aktivní** (5000 - 10 000 slov), zahrnující slova, jichž člověk sám při mluvení a psaní užívá, a slovní zásobu **pasivní** (asi šestkrát rozsáhlejší než aktivní), obsahující slova, jimž člověk sice rozumí, ale sám jich neuvádí. U spisovatelů bývá aktivní slovní zásoba obvykle rozsáhlejší než u běžného mluvčího (např. Shakespeareův slovník má 23 000 slov), též člověk s vyšším vzděláním mívá zpravidla větší slovní zásobu. Za univerzální lexikální standard (slova aktivní + pasivní slovní zásoby) se považuje obvykle rozsah asi 50 - 60 tisíc slov. Tento fakt má podstatný význam zejména pro didaktické účely vyučování cizích jazyků.

1. 1. 3. 1 STRUKTURA SLOV

Základem slovní zásoby jsou slova *značková* (slovotvorně nemotivovaná). Ta se stávají sama materiálem pro další slova, jež se z nich tvoří. Značková slova představují centrum slovních čeledí (*pes, dům*). Slova základající se na slovech značkových se nazývají *popisná* (slovotvorně motivovaná). Patří k nim slova odvozená, složená a zkratková (*škol-ský, země-třesení, Pragotour*).

1. 1. 3. 2 TRVALOST SLOV

Některá slova přetrvávají v jazyce dlouhé epochy. Jsou to slova prajazyková (např. *matka*). Slovní fond češtiny tvoří dále slova praslovanská (např. *pole*), slova pračeská (např. *hejno*), slova přejatá z jiných jazyků (např. *škola, kostel, admirál, mistr, kosmonaut, leasing, image*). Některá cizí slova byla přejata v dobách dávných a v našem jazykovém systému už zdomácněla, jiná byla přejata teprve nedávno a do české slovní zásoby se teprve začleňují.

1. 1. 3. 3 JÁDRO A PERIFÉRIE SLOVNÍ ZÁSoby

Z hlediska užívání slov v běžné komunikaci rozlišujeme tzv. **jádro slovní zásoby**. Patří do něj slova nepostradatelná pro každodenní komunikaci. Jejich počet v jazyce je nízký, avšak jejich frekvence v projevech je velmi vysoká. Naopak slova málo užívaná vytvářejí tzv. **periférii slovní zásoby**. Zařazují se k nim některá slova zastaralá, knižní, poetismy apod. Hranice mezi jádrem a periférií slovní zásoby je plynulá.

1. 1. 4 SLOVNÍ ZÁSoba A JEJÍ SYSTÉM

Slova vytvářejí v rámci slovní zásoby určité, vnitřně uspořádané celky - systémy. Na základě formálních a významových kritérií můžeme vymezit jisté charakteristické skupiny slov. My se v této kapitole budeme zabývat rozčleněním slov na systémové skupiny **paronym, homonym, slov jednoho slovotvorného modelu, slov stejného základu, slov dubletních**, dále roztříděním slov na jednotlivé **slovní druhy, synonyma, antonyma, slova souřadná a tematické skupiny slov**.

1. 1. 4. 1 PARONYMA

Paronyma jsou slova lišící se od sebe jen některým znakem, např. kvantitou samohlásky: *vina - vína, míle - mile*. Tyto slovní páry mají význam zejména při studiu češtiny jako cizího jazyka (nácvik výslovnosti spojený s rozlišením významu). Českému mluvčímu zpravidla nečiní problémy rozlišovat tyto slovní dvojice.

1. 1. 4. 2 HOMONYMA

Homonyma jsou slova stejné formy, ale zcela rozdílného významu. Jednotlivé významy těchto slov mají různý původ, proto nelze stanovit jejich základní význam, ze kterého by byly další významy odvozeny. To je celkem jednoznačné kritérium, odlišující homonyma od slov mnohovýznamových. Původy některých významů jsou však sporné kvůli jejich etymologické neprůhlednosti.

Homonyma dělíme na: **a) pravá**, a to a dále na: **aa) lexikální** (např. *kolej*), **ab) slovtvorná** (např. *pračka - děj/stroj*), **ac) slovnědruhová** (např. *kolem* -podstatné jméno / příslovce/ předložka), **b) nepravá**, která mohou vystupovat jako **ba) homofony** (např. *být - bít - beat*), **bb) homografy** (např. *panický* s dvojitou výslovností - srov. *panika, panic*), **bc) mezislovní homonyma** (např. *jeden - je den*), **bd) mezijazyková homonyma** (např. *chudý* = hubený ve slovenštině).

Některá slova tvoří přechodnou skupinu mezi slovy mnohovýznamovými a homonymními (např. *jeřáb, kohoutek*).

HOMONYMA

ÚKOL 1. Ve slovnících etymologických si vyhledejte původ jednotlivých významů následujících slov: *travička, role, vinice, pionýr, brigáda, klika, kozák*.

2. Roztřídte následující homonyma na tzv. homofony a homografy:

míval - mýval; vyset - viset; pouček, zeť - zeď; suší - sušší; most - Most; pravý - praví.

1. 1. 4. 3 SLOVA JEDNOHO SLOVOTVORNÉHO MODELU

Tato slova tvoří ucelenou skupinu nejen podle formy, ale i podle významu. Slovtvorný prostředek je totiž nositelem jisté formy a současně i určitého významu. Např. slova odvozená příponou **-č** od slovesných základů mají základní obecný význam „činitel děje“ (např. *hráč, topič*).

1. 1. 4. 5 SLOVA STEJNÉHO ZÁKLADU

Slova stejného základu vytvářejí slovtvorné čeledi/hnízda. Mají rovněž některé společné významové znaky: *škol-a, škol-ní, škol-ský, škol-ení, za-škol-ení, zá-škol-ák, za-škol-ova-t, atd.*

1. 1. 4. 5 DUBLETNÍ SLOVA

Dubletní slova jsou slova téhož původu s rozštěpeným hláskovým vývojem. Některá slova s odlišnou hláskovou podobou **nejsou významově rozlišena** (např. *polévka - polívka*), jiná naopak **významově rozlišena jsou** (např. *město - místo*).

Z hlediska synchronního jde v prvním případě o různé varianty (dublety) téhož slova. Jednotlivé podoby mívají zpravidla rozdílnou stylistickou charakteristiku.

1. 1. 4. 6 SLOVNÍ DRUHY

Slovní druhy jsou lexikálně gramatické skupiny slov vymezené na základě tří hlavních kritérií: **a) lexikálněsémantického; b) morfologického; c) syntaktického.**

1. 1. 4. 7 SYNONYMA

Bratránci, dělníci silnic, děti a starci, mužové všech stáří a nemocí a všech tvarů neštěstí, osmahlí chlapíci, ti, jež odrala bída, chasa břich vydutých, na tisíckrát rozpáraných hladem, veselí a veseli, jak tomu bývá u národa z nejubožejších, kamarádi svobody, jejichž jeden střevíc značí sever a druhý jih, ožralové, žháři, smilníci, luza, jak se jim říká, nebo pracovní sbor, jenž by zasluhoval velikého jména, jež by obsáhlo moře jejich úrazů a úhon, žalů a bolestí - tito bratránci, když Marhoul přijížděl, právě snídali. (Vl. Vančura)

(Vl. Vančura, Pekař Jan Marhoul)

Synonyma jsou slova stejného nebo podobného významu. Základním znakem všech synonym je jejich společná pojmenovávací funkce. Důležitým stránkou synonymie je možnost vzájemné záměny jednotlivých výrazů. Jestliže pojmenování nelze zaměnit, pak nejsou plně synonymní.

Za synonyma se **nepovažují hláskové varianty jednoho slova** (*mléko - mlíko*), **tvaroslovné varianty rodové** (*obrouček - obroučka*), **slovotvorné varianty** (*strniště - strnisko*). Jako synonymní výrazy nehodnotíme slova z různých vrstev národního jazyka, přestože mají totožné sémantické vymezení. Srov. např. spisovný výraz a nářeční ekvivalent: *studánka - hlubánka, kachna - lička*. Mezi synonyma rovněž nepatří české slovo a jeho cizojazyčná podoba, např.: *květák - slov. karfiol*.

Navzájem synonymní mohou být i **pojmenování víceslovná**, např. různé **frazémy**: *zchudnout - přijít na mizinu; sousloví: francouzštinář - učitel francouzštiny*.

Pro názorný přehled uvádíme schéma klasifikace synonym

Synonyma - a) úplná jazykověda - lingvistika

b) neúplná 1) ideografická: *velký - obrovský*

2) stylistická: *moře (neutrální) - sláň (knižní)*

3) expresivní: *pít - chlastat*

4) dobová: *ovzduší - povětrí*

5) frekvenční: *paprsek - prokmit*

ÚKOLY

1. Všimněte si stylistických rozdílů mezi jednotlivými členy synonymických řetězců: *dům, budova, chatrč, chata, stavení, obydlí, stavba, týpí, chalupa, statek, usedlost, vigvam, vila, chajda, barák, panelák, barabizna, činžák, okál*.

2. Rozdělte následující slova do čtyř významových skupin: *ohromný, chrabřý, nesmírný, neohrožený, neveliký, ustrašený, udatný, nepatrný, rekovný, nekonečný, bázlivý, drobný, nebojácný, převeliký, hrdinský, malý, statečný*.

1. 1. 4. 8 ANTONYMA

Antonyma jsou slova opačného, protikladného významu. Antonymie sdružuje pouze dvojice slov, v nichž jeden výraz představuje pojmenování kladné, druhý člen zase naopak označení záporné. Antonymie se tedy týká pouze těch slov, u kterých lze předpokládat významový protiklad. Z logického hlediska rozlišujeme dva základní typy antonymických dvojic - **kontradiktorické** a **kontrární**.

Kontradiktorické dvojice se vzájemně vylučují: *panna - orel, konečný - nekonečný*.

Kontrární dvojice se naopak vzájemně nevylučují, může zde existovat nějaký *prostřední člen*: *vysoký - (střední) - nízký*

Přehledně lze klasifikaci antonym znázornit takto:

Antonyma - a) lexikální: *ticho - hluk, mluvit - mlčet*

b) slovotvorná: *nekuřák, nikde, bezmocný, protijed* a jejich kladné protějšky
maloobchod - velkoobchod

c) souslovná: *ostrý úhel - tupý úhel*

d) frazeologická: *zůstat - prásknout do bot*

ÚKOL K následujícím slovům uveďte slova opačného významu: *mlčet, den, křivý, severoafrický, slaboproudý, každý, nad, ležet, mokrý, umělý, město, městský, brzy, trochu, něco, píle*.

1. 1. 4. 9 SLOVA SOUŘADNÁ

Slova souřadná můžeme definovat jako slova stejné významové úrovně, vymezená na základě společného vztahu k jisté skutečnosti. Tento vztah může mít podobu podřazenosti, **slova významově podřazená** (hyponyma), nebo formu nadřazenosti, **slova významově nadřazená** (hyperonyma). Např. řada dnů v týdnu

pondělí - úterý - středa - čtvrtek - pátek - sobota - neděle . . . (= týden)

hyponyma

hyperonymum

ÚKOL Následující výrazy rozřídte na významově nadřazené a významově podřazené: *Javor, buk, smrk, rostlina, habr, jehličnatý strom, olše, jedle, borovice, strom, dub, bříza, jilm, modřín, listnatý strom, jabloň, třešeň, topol*.

1. 1. 5 VRSTVY VE SLOVNÍ ZÁSOBĚ

Na základě jistých příznaků vytvářejí slova ve slovní zásobě vrstvy. Tyto vrstvy jsou celkem snadno rozlišitelné. Příznaky jednotlivých výrazů se mohou překrývat, takže výraz potom patří k několika vrstvám současně. Ve slovní zásobě se vytvářejí **vrstvy slov** na základě:

a) příslušnosti slov k nespisovným útvarům národního jazyka

b) slohových příznaků

c) časových příznaků

- d) expresivních příznaků slov
- e) frekvence užívání slov
- f) původu jednotlivých slov

1. 1. 5. 1 VRSTVY SLOV Z HLEDISKA SPISOVNOSTI

1. 1. 5. 1. 1 SLOVA SPISOVNÉHO JAZYKA

Slovní zásoba spisovného jazyka sestává ze slov slohově neutrálních, jako např. *škola, dům, člověk, byt, červený, velký, malý* atd., i ze slov slohově příznakových (viz dále). Má platnost celonárodní. Stejně tak celonárodní rozšíření mohou mít i některá slova obecné češtiny a slova slangová. Ta ovšem reprezentují slovní zásobu nespisovnou.

1. 1. 5. 1. 2 SLOVA NESPISOVNÝCH ÚTVARŮ NÁRODNÍHO JAZYKA

1. 1. 5. 1. 2. 1 KRITÉRIUM GEOGRAFICKÉ

Z hlediska geografického (územního) lze v rámci nespisovné slovní zásoby češtiny rozlišit tyto vrstvy (útvary): **a) slova obecné češtiny; b) slova oblastní (regionalismy); c) slova nářeční (dialektismy).**

Slova obecné češtiny jsou vrstvou velice širokou (pokud se týká záběru různých pojmenování), zasahující do všech oblastí každodenního života. Jsou všeobecně rozšířena, jako např. *holka, kluk, deko, bramboračka, frajer, gruntovat, akorát, štafle* atd.

Slova oblastní (regionalismy) jsou takové výrazy, jejichž užívání se vztahuje k určitému většímu regionu, a tudíž přesahuje hranice jednoho tradičního nářečí. Jedná se o tzv. **čechismy** (slova užívaná na území Čech - *kytka* = květina) a tzv. **moravismy** (slova omezená na území Moravy - *dědina* = vesnice).

Slova nářeční (dialektismy) jsou výrazy užívané jen na území nějakého tradičního nářečí. Obyvatelům jiných oblastí nejsou zpravidla významy některých slov známy. Většinou tato slova označují realie venkovského života jako např. dolňácké výrazy (Slovácko): *třaslavice* = „plátěné kalhoty“, *pcháči* = „bodláči“, *kubaňa* = „keramická nádoba“, *famfulica* = „chřipka“ atd.

1. 1. 5. 1. 2. 2 KRITÉRIUM SOCIÁLNÍ

Z hlediska sociálního rozlišujeme slovní zásobu: **a) profesních mluv; b) slangovou; c) argotickou.**

a) Slovní zásoba profesní mluvy je motivována vztahem k povolání. Zahrnuje výrazy nespisovné odborné, jako např. profesní mluva zdravotnická: *exnout* = „zemřít“, *pacouš* = „pacient“. Každý obor má tendenci vytvářet specifické výrazy, omezené zpravidla jen na

tuto oblast. Většinou se jedná o zjednodušená, jednoslovná pojmenování určitých odborných termínů (v havířské mluvě *šichtmistr* = „vedoucí směny“).

b) Slovní zásoba **slangová** je omezená na projevy různých zájmových skupin (slang studentů, myslivců, sportovců). Některá z těchto slangových pojmenování postupně přecházejí do spisovného jazyka, a to jako výrazy **hovorové** (*češtinář* = učitel češtiny), **odborné** (*sjezdař* = „lyžař jezdící disciplínu sjezd“). Jiná slova naopak zůstávají nadále součástí slangu, pocitují se většinou jako pojmenování expresivního rázu (*děják* = dějepis).

c) Slovem **argot** rozumíme specifickou vrstvu slov, která byla zformována v dobách minulých a na základě tradice dále v omezené míře přetrvává. Jde o zvláštní výrazy, jichž užívali dříve různí zlodějové, lupiči, vězni apod. Důležitou funkcí těchto pojmenování je zatajovat pravý význam slova (*čór* = „zloděj“, *chlupatí* = „detektivové“, *futro* = „jídlo“, *prachy* = „peníze“).

ÚKOL Daná slova charakterizujte podle příslušnosti k nespisovným útvarům našeho jazyka (slova obecné češtiny, regionalismy, slova nářeční, pojmenování profesní, slangová, argot):

flinta, baštit, kordule, kulifajka, mílař, koule (známka ve škole), *frajer, majzlík, stříkačka* (pistole), *chlup* (detektiv), *flákač, vercajk, bouchačka, zhlavec, ponk, děvucha, ajznboňák, ogar, prkenice* (náprsní taška), *bouračka, šeptanda, tělák, kompárna, gruntovat, almara, kytká*.

1. 1. 5. 2 VRSTVY SLOV PODLE SLOHOVÝCH PŘÍZNAKŮ

Podle slohových příznaků můžeme ve slovní zásobě vyčlenit samostatné **vrstvy: a) slova hovorových; b) slova knižních; c) termínů a d) poetismů.**

1. 1. 5. 2. 1 SLOVA HOVOROVÁ

Vrstva slov hovorových je vymezena především na základě vázanosti těchto slov na projevy mluvené. Hovorová slova se přitom často spojují s funkčním stylem prostědělovacím, nicméně výrazy hovorové zařazujeme z dnešního pohledu do slovní zásoby jazyka spisovného. Dříve slova obecné češtiny se stále méně pocíťovala jako nespisovná a stala se součástí vrstvy hovorové (*panelák, baterka, tranzistor, ženská, baloňák, věžák*). Podobně je tomu i s názvy obyvatelskými tvořenými příponou *-ák*: *Pražák, Ústečák, Brňák, Tepličák* atd.

Hranice mezi vrstvou slov hovorových a obecněčeských je neostrá, proto začleňování dříve nespisovných výrazů do vrstvy slov hovorových probíhá kontinuálně, je to proces dynamický.

1. 1. 5. 2. 2 SLOVA KNIŽNÍ

Knižní slova se vymezují na základě své vázanosti na jazyk psaný. Mohou se však vyskytovat i v oficiálních projevech mluvených (zejména pokud mají slavnostní ráz). Mají zcela zřejmý příznakový charakter a ten si podržují v jakémkoli kontextu. Na rozdíl od slov hovorových nevytvářejí žádný funkční styl. Ke slovům knižním patří některé výrazy málo užívané (*vatra, arci, roucho, pohříchu, praviti* atd.), dále slova vyskytující se už jen v

dílech spisovatelů minulých dob (*chrabrý, hvězdopravec, blahosklonnost, sladkobol* atd.), někdy se do této vrstvy zařazují i výrazy tzv. „**papírové**“ (*zajistit realizaci, vyčerpat zdroje*). Tyto obraty se vyskytují především v textech administrativních.

1. 1. 5. 2. 3 TERMÍNY

Termíny (odborné názvy) jsou výrazy s přesně vymezeným významem, používané v odborných projevech jedné nebo několika vědních disciplín. Soubory termínů nějakého oboru vytvářejí jeho terminologii. Termín je tedy předmětem zájmu jak jazykovědců, tak pracovníků daného oboru. Odborné názvy patří do slovní zásoby spisovného jazyka a bývají spojovány s funkčním stylem odborným.

Každý termín musí splňovat tyto základní požadavky: **a) přesnost; b) jednoznačnost; c) ustálenost; d) nosnost a e) neexpresivnost**. Některé termíny se vyskytují pouze **v jednom vědním oboru** (*citoslovce* v jazykovědě), jiné jsou tzv. **interdisciplinární** - uplatňují se v různých oborech současně. Přitom však mohou mít různé významy. Ty vznikají jeho přenášením (metafora, metonymie), nebo jeho aktuálním zapojením do nového kontextu, např.

spojka - všechno, co spojuje (zákl. význam)

- část motoru (strojírenství)
- volně uložená součást ke spojení vodičů (elektrotechnika)
- součást ke spojování kolejnic (železářství) jednotlivé
- slovní druh neohebný spojující větné členy/věty (jazykověda) terminologické
- komunikace spojující hlavní cesty (doprava) významy
- obstaravatel spojení (vojenství, radiotelegrafie) slova
- útočník mezi středním a křídelním útočníkem (sport)
- zařízení u varhan spojující hlasy různých manuálů (hudba)

Odborné názvy tedy nemusí tvořit uzavřenou skupinu jednoho oboru, ale mohou se přenášet i do oblastí dalších. Kromě hotových názvů se některé termíny teprve utvářejí (vznik nových přístrojů, technologií, procesů a jevů).

1. 1. 5. 2. 4 POETISMY

Poetismy jsou slova omezená na užívání v uměleckých dílech. Vytvářejí vrstvu poměrně úzkou a spojují se s funkčním stylem uměleckým. Jejich vznik a užívání bývá spjato výlučně s konkrétními autory, resp. uměleckými směry. Vedle klasických poetismů, jichž užívalo, příp. užívá více autorů (*vesna* - jaro, *luna* - měsíc, *komoň* - kůň, *niva* - pole, atd.) si někteří autoři vytvářeli slova úplně nová (*nocula, zimula, obžurka, kostižerný* např. u Fr. Halase).

1. 1. 5. 3 VRSTVY SLOV PODLE ČASOVÝCH PŘÍZNAKŮ

Podle časových příznaků rozlišujeme ve slovní zásobě: **a) slova zastaralá a b) slova nová**. Přitom uplatňujeme synchronní pohled na naši slovní zásobu. Během vývoje české slovní

zásoby velké množství slov už ztratilo svou aktuální pojmenovávací funkci, neboť určité konkrétní předměty už neexistují, resp. za některá slova máme výrazy nové. Tyto původní výrazy postupem času zvolna zastarávají a vycházejí z běžného užívání.

1. 1. 5. 3. 1 SLOVA ZASTARALÁ

Slova zastaralá jsou právě ta pojmenování, jichž se v současných projevech pomalu přestává užívat. Vyčleňují se dva základní okruhy zastaralých slov: **a) archaismy** a **b) historismy**.

a) Výrazem **archaismus** rozumíme takové slovo, které vyšlo nebo vychází z užívání a za které máme vhodnější náhradní (*chmelovina* = pivo, *bradýř* = holič, *an* = který, *libomudrctví* = filozofie, *kabátec* = kabát, *šenkér* = šenkýř, tedy hostinský).

b) Historismus je zase označení nějaké zaniklé reálie (*sudlice*, *kaprál*, *tolar*, *poklasný*, *dráb*, *panoš*, *okřín*). Bývají to nejčastěji označení někdejších zbraní, funkcí v armádě i na vsi, pojmenování různých zařízení a částí domu, statku apod.

1. 1. 5. 3. 2 SLOVA NOVÁ

Naproti tomu slova **nově utvořená**, označující novou skutečnost (předmět, jev) a postupně se šířící z úzce specializované sféry do obecného povědomí uživatelů, se označují jako slova nová (neologismy). Jedná se vždy o proces dynamický. Nová slova se postupně začleňují do slovní zásoby daného jazyka a pozvolna tak ztrácejí rys novosti.

Z hlediska struktury rozlišujeme: **a) neologismy slovotvorné** (*biomrkev*, *snowbordák*); **b) neologismy souslovné** (*spotřební koš*, *špinavé peníze*); **c) neologismy frazeologické** (*stavět na zelené louce*, *dělat mrtvého brouka*) a **d) neologismy sémantické** (*filozofie* - podnikání, činnosti, projektu, vládní politiky atd.).

Většina nových slov vzniká anonymně, jen některá mají konkrétního autora (např. *robot* K. Čapka aj.). Proces vzniku nových slov daleko přesahuje hranice jazykovědy.

ÚKOL Zamyslete se nad uvedenými slovy a pokuste se je zařadit do vrstev podle časových příznaků: *anobrž*, *halapartna*, *euroskeptik*, *verbíř*, *rýnský*, *čeledín*, *libomudrctví*, *techno*, *šesták*, *megastar*, *řemdich*, *dušesloví*, *rap*, *četník*, *eurofil*, *batalión*, *sudlice*, *megakoncert*, *ZV ROH*.

1. 1. 5. 4 VRSTVY SLOV PODLE EXPRESÍVNÍCH PŘÍZNAKŮ

Z hlediska expresivity (citové zbarvenosti) můžeme slova tohoto rázu rozdělit do dvou základních skupin. Zde záleží na tom, jestli se jejich expresivní příznaky cítí jako kladné, nebo jako záporné (srov. výrazy jako *domeček* - *barabizna*, *tatínek* - *fotr*, *babička* - *babizna*, *skonat* - *chcípnout* aj.). Vytvářejí se tak vrstvy slov s kladnou a zápornou expresivitou.

Obecně rozlišujeme expresivitu: a) hláskovou (*hňup*, *čučet*); b) slovotvornou (*kliďas*, *šplhoun*, *nervák* (člověk), *fintilka*, *třeštiprdlo*, *doktůrek*, *psisko*, *nemrava*, *arcilotr*,

óbrlump); c) sémantickou (*tele, kačena, husa, slepice, kráva, vůl, osel, trouba, kuň, dobytek* jako hanlivá označení lidí); d) zvukomalebnou (*haf, bú, bé, mé, vrkú*).

1. 1. 5. 5 VRSTVY SLOV PODLE FREKVENCE UŽÍVÁNÍ

Některá slova mají nízkou frekvenci v jazykových projevech, užívá se jich na rozdíl od jiných slov jenom vzácně. Stojí už na **periférii** slovní zásoby. K těmto slovům patří některé výrazy: **a) řidší** (existuje za ně moderní a vhodnější náhrada, jako např. *čerstvota, dopisnice* - čerstvost, pohlednice) a **b) řídké** (slova individuálně utvořená, např. u lumírovců: *tes* - útes, *slední* - poslední).

1. 1. 5. 6 VRSTVY SLOV PODLE PŮVODU

Žádný moderní živý jazyk, chce-li plnit všechny své základní funkce, si nevystačí pouze se slovy domácího původu. Nezbytnou nutností pro další vývoj společnosti je přejímání cizích slov z cizích jazyků. Ta se pak buď do slovní zásoby daného jazyka začlení a přizpůsobí se novému systému, anebo se i po určitém času cítí jako slova cizí.

Z hlediska původu slov rozlišujeme slova domácí, zdomácnělá a cizí. V české slovní zásobě se považují za slova domácí výrazy prajazykové (*matka, bratr*), praslovanské (*pole, stůl*), pračeské (*nádoba, obloha*). Za slova zdomácnělá považujeme takové výrazy, které byly přejaty ve staré době a u nichž se rys cizosti již dávno vytratil (*tabule, kalendář, cihla, křída*). Cizí slova se ze synchronního hlediska stále cítí jako cizí, i když byla přejata již dříve (*gondola, marka, zemljanka, džez*). V těchto případech se jedná nejčastěji právě o označení různých cizích reálií (názvy měn, obydlí titulů a postavení, jídel a nápojů, oděvů, zbraní atd.). Slova přejatá teprve nedávno mají živý rys cizosti nepřizpůsobenosti a nezačleněnosti do české slovní zásoby. Záleží pak na mnoha faktorech, jestli zdomácní, či nikoli.

Původem slov se budeme trochu blíže zabývat v kapitole 1.2.4.

1. 2 ZPŮSOBY OBOHACOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSoby

Slovní zásoba češtiny se může obohacovat těmito způsoby:

a) vznikem nových významů u již existujících slov (děje se na základě posunů slovního významu), **b) tvořením vlastních jmen** (týká se zvláště pojmenování nových výrobků, firem, institucí apod.), **c) tvořením víceslovných pojmenování** (nová sousloví, nové frazeologismy), **d) přejímáním slov z cizích jazyků** (vrstva slov spisovných se rozšiřuje též přejímáním výrazů z nespisovných útvarů národního jazyka) a **e) tvořením nových slov** (odvozování, skládání a zkracování).

1. 2. 1 POSUNY SLOVNÍHO VÝZNAMU

Na základě posouvání významu se v již existujících slov vytvářejí významy nové. Vznikají tak slova mnohovýznamová. Původní význam se označuje jako přímý, nový jako přenesený. Přenesené významy se tedy odvozují od významů přímých. Na rozdíl od homonymie existuje mezi takovými významy určitá etymologická souvislost.

V lexikální sémantice rozlišujeme tyto základní typy přenesení významu:

a) metaforu, b) metonymii, c) synekdochu. Kromě těchto typů přenášení může docházet i k dalším významovým změnám, jež lze považovat za zvláštní případy metafor, či metonymií. Jedná se o **zužování** (specifikaci), **rozšiřování** (generalizaci), **abstraktizaci** a **konkretizaci významu**. K variantám přenesených pojmenování řadíme i **eufemismus** (zjemnění významu) a **dysfemismus** (zhrubění významu).

1. 2. 1. 1 METAFORA

Metafora je přenášení významů slov na základě vnější podobnosti denotátů (předmětů). Metaforické významy se mohou objevovat u různých předmětů a jevů, u jejich vlastností, u okolností z těchto vlastností vyplývajících a u dějů. Z hlediska slovnědruhového se metaforická pojmenování vyskytují tedy u podstatných a přídavných jmen, příslovcí a sloves.

V lexikální sémantice se zabýváme těmi metaforickými označeními, která se stala pevnou složkou významové struktury, daného slova (lexikalizovala se). Metafory objevující se např. v uměleckých dílech mají velmi často charakter metafory básnické, nelexikalizované a kontextově podmíněné.

Srov. např. ukázkou z poezie: Ta nejlehčí a nejkrásnější dýka / vypadla z rukou podzimu. / Na hrotu / dvě kapky krve. //Takovou bych chtěl jednou napsat báseň. /Aby se, břitká, nesla tiše k zemi / a aby měla na hrotu/ dvě kapky krve. //Mé nebo cizí,/ na tom nesejde.

(J. Kainar, List)

Lexikalizované metafory (pokud se staly součástí úzu), bývají zpravidla ve slovnících zachyceny. Básnické metafory se zpracovávají dosti obtížně, slovník však uvádí některé z těchto výrazů jako neobvyklé případy užití.

Podobnost, na jejímž základě se přenášejí pojmenování z jednoho denotátu na jiný, se může týkat: **a)** tvaru (*hřeben* - na česání / vrchol hory); **b) barvy** (*cihlový* - dům/barva); **c) umístění** (*čelo* - na hlavě/průvodu); **d) rozsahu** (*hora* - kopec / velké množství); **e) funkce** (*ručička* - malá ruka /hodinek).

Za zvláštní druh metafory považujeme tzv. **personifikaci**. Spočívá ve spojení slovesného přísudku vyjadřujícího děje lidských podmětů s podněty neživými. *Čas utíká, plameny šlehají, slunce se vyhouplo na oblohu, hodiny jdou, lék pomáhá.* Spojení slovesného přísudku vyjadřujícího děj z oblasti zvířat s podměty neživými se nazývá animalizace. *Motor si tiše přede. Na dvoře štěkl výstřel.*

Některá přídavná jména označují vlastnost smyslové povahy se zaměňují, např. *hysterická barva, jasný zvuk, pepřná vůně, sladké dotyky.* Tento jev se nazývá **synestézie**.

K metaforickým pojmenováním náleží i přezdívky a nadávky *jezevec, chrt, krysa, prase, kráva*, které vznikly na základě podobnosti chování zvířete s jistou vlastností n. přirozeným temperamentem dotyčného člověka. Přenesená metaforická označení se stávala v minulosti motivačním zdrojem pro mnohá příjmení: *Vlk, Nedvěd, Sova, Kocourek, Zajíc.*

1. 2. 1. 2 METONYMIE

Metonymie je přenášení pojmenování denotátů (předmětů) na jiné denotáty na základě vnitřní souvislosti mezi nimi. Lexikologie a zvláště lexikografie pracují především s takovými významy slov, které se staly pevnou složkou významové struktury slova. Jiné významy, např. aktualizované a kontextové, nelze v úplnosti ve slovnících zachytit. Některé metonymické přenosy jsou dnes patrné již jen při podrobnějším etymologickém zkoumání. Ze synchronního pohledu na slovní zásobu rozlišujeme **metonymie: a) strukturní; b) kontextové a c) etymologické (historické).**

a) Metonymie strukturní jsou takové, u kterých se přenáší: **aa) názvy dějů na osoby** (*správa* - spravování / lidé vykonávající správu); **ab) názvy dějů na věci** (*psaní* - děj / výsledek děje); **ac) názvy dějů na místa dějů** (*západ* - děj /světová strana); **ad) názvy vlastností na jejich nositele** (*bohatství* - velké množství něčeho, zpravidla cenných věcí / peníze); **ae) názvy povolání na místa jejich provozování** (*mlékárna* - výrobní / prodejna).

Za metonymie strukturní považujeme rovněž pojmenování míst. *Sešlo se tam celé Ústí. Mluví o tom celá vesnice, škola, dílna, fakulta atd.*

b) Metonymie kontextové spočívají v přeneseném užití vlastního jména nějakého umělce místo názvu jeho díla: *číst Kafku, Kunderu; recitovat Holana, Zahradníčka; poslouchat Mozarta, Gotta; koupit si Špálu, Slavička*. Rozumí se tím číst spisy příslušného autora, recitovat básně dotyčného básníka, poslouchat hudbu skladatele, nebo hlas zpěváka, koupit si obraz zmíněného malíře.

c) Metonymie etymologické (historické) vznikají, jestliže se: **ca) vlastní jméno osobní stane označením jistého lidského typu** (*donchuán, goliáš, romeo, otelo*); **cb) vlastní jméno osobní stane označením věci, výrobku, přístroje, nebo fyzikální jednotky** (*silueta, pralinky, raglán, rentgen, volt, newton*); **cc) vlastní jméno místní přeneseno na pojmenování věci, které se v daném místě vyrábějí** (*šampaň, bordó, kašmír, mančestr, míšeň, havana*).

ÚKOL Přečtěte si následující úryvek o vzniku slova *brajgl*. Do jaké vrstvy podle příslušnosti k nespisovným útvarům národního jazyka lze toto slovo zařadit?

Brajgl

= *nepřehledná situace, vřava, zmatek*

Takovým dojmem působí na první pohled obrazy nejvýznamnějšího nizozemského malíře Pietra Bruegela staršího (asi 1525-1569). Inspirován nizozemským romantismem a italskou renesancí a ovlivněn tvorbou svého Hieronyma Bosche (1450-1516) proslul tento malíř především jako autor krajinomaleb a obrazů s venkovskou tematikou. K nejvýznamnějším patří jeho obraz *Selská svatba* nebo cyklus *Měsíce*, z něhož jedno plátno - *Červen* - je chloubou Národní galerie v Praze. Podle Boschova vzoru zalidňoval i P. Bruegel st. své obrazy nepřehlednými zástupy postav, postaviček, zvířat i tvorů, které vytvořila jeho fantazie, takže celek působil leckdy zmateně a chaoticky.

(S. Kovářová, Proč se říká?)

Přenesená metonymická pojmenování jsou na rozdíl od metafor zastoupena pouze u podstatných jmen.

1. 2. 1. 3 SYNEKDOCHA

Synekdocha je přenášení denotátů pojmenování na základě rozsahových poměrů. Jedná se o záměny pojmenování části a celku. Na základě stanovení směru přenosu rozlišujeme: **a) přenášení pojmenování části na celek** (*kolo* - předmět / celé jízdni kolo; *jahoda* - rostlina / plod); **b) přenášení pojmenování celku na část** (*čaj* - rostlina / usušené listy; *hlava* - orgán / člověk). Obecně lze synekdochu považovat za variantu metonymie. Vyčleňujeme ji zde zvlášť na základě výše uvedeného kritéria. Obojí přístup má své opodstatnění. Z hlediska slovnědruhového mají synekdochické (stejně jako metonymické) významy rovněž pouze podstatná jména.

1. 2. 1. 4 DALŠÍ VÝZNAMOVÉ ZMĚNY

K významovým změnám může docházet i z několika dalších příčin. Ty mají svůj důvod jak v oblasti jazykové, tak mimo ni. Potom dochází: **a) k zužování významu** (*aukce* - privatizační, holandská); **b) k jeho rozšiřování** (*servis* - opravárenský, inzertní, zpravodajský; *bariéra* - mechanická překážka, psychická, zvuková); **c) k abstraktizaci významu** (*jádro* - jádro problému); **d) k jeho konkretizaci** (*sladkost* - obdarovat někoho sladkostmi).

Dále sem náleží i změny významu způsobené změnou denotátu: slovo zůstalo, předmět pojmenování se změnil (*šofér* - pův. topič, dnes řidič; *sírka* - dnes už nemá hlavičku ze síry). Jindy došlo vlivem tzv. mylné (lidové) etymologie ke změnám chápání původního významu slova (*čitelný* - pův. souviselo se slovesem *čítí*, dnes zná změněný význam vlivem mylného spojení se slovesem *čísti*; podobně *koniklec* (pův. od adjektiva *poniklý*, dnes se spojuje se slovem *kůň*). Toto mylné chápání mohlo být v některých případech způsobeno vlivem cizích slov (*spory* = pův. vydatný, vlivem něm. *spärlich* = skrovný, řídký).

Mezi přenesená pojmenování zařazujeme i **eufemismy** (označení zjemnělá) a **dysfemismy** (označení zhrubělá). Jako příklad eufemismu lze uvést výraz *skonat* místo *umřít*, příklad dysfemismu lze dokázat na dvojici slov - *chcípnout* a *umřít*, slova *chcípnout* tedy užijeme místo neutrálního výrazu *umřít*. Vedle slov mnohovýznamových se v jazyce vyskytují i slova jednovýznamová. Jednovýznamovost je však jevem řídkým než mnohovýznamovost. Ze skupin slov je tento jev zastoupen především u vlastních jmen (*Karel, Marie, Baryk, Asánek, Dyje, Ještěd, Kroměříž, Březno, hotel Hilton*.).

ÚKOLY 1. Zamyslete se nad uvedenými slovy a pokuste se je zařadit do skupin - metafora, metonymie, synekdocha:

ořech (strom i plod), *poslouchat Mozarta*, *vláda*, *samota*, *drobnost*, *houba saje*, *vítr hvízdá*, *ucho*, *pata*, *recitovat Máchu*, *číst Musila*, *opepřit poznámku*, *zasít nedůvěru*, *bordó*, *kaolín*, *uspat svědomí*, *kvičet* (o člověku), *mančestr*, *koupit si Zrzavého*.

2. Následující metonymická pojmenování se pokuste klasifikovat - metonymie strukturní, kontextové, historické:

údržba, koupit si Rabase, donchuán, poslouchat Gotta, lazar, číst Wolкера, zastávka, watt, pascal, burgund, sbírka, rada, rentgen, šampaň, plzeň, lynč, panama, nikotin, mecenáš, krmení, čtení, hloupost.

1. 2. 2 TVOŘENÍ VLASTNÍCH JMEN

K r. 1343 máme úřední zápis o měšťanu, který slyšel na jméno *Ctibor Hnojek*. *Ondřej Smrad* je doložen k r. 1540 (Svémyslice a Praha). Jeden tábořský hejtman se jmenuje *Bzdinka*. Winter dokládá k r. 1524 pražského sedláře jménem *Kakas*. Až do latiny se pro nevonné jméno obtěžoval měšťan *Jan Kakamerda*. Jinému říkali *Valentin Moč*. K r. 1518 máme kolínský zápis o muži, jehož jméno bylo *Vaněk šrotěř Prdlavý*. O osm let starší je pražský zápis o jakémisi *Prokopu Prdlákovi*. V pražské knize rychtářské je k r. 1511 zvěčněn jakýsi *Hovnojedek*. „Frantova práva“, dílko jinak rabelaisovsky rozkošné, nevyvíjí nikterak zvláštní fantasmii, dávají-li třem ze svých věčně opilýých fantů a frantů jména *Vochlema, Pozřihuovno, Řitpich z Tábora*. Neputuje zde koprolalické příjmení z knihy do života, nýbrž ze života do knihy. Neboť zpravuje nás Winter (Kulturní obraz I.86): „Vynadali měšťanu Vítovi Hařapat'a a nožířovi jednomu Vřitpich a ta příjmení byla jejich do smrti“. Rozuměj - *příjmení*, nikoli přezdívky mezi kamarády z mokré čtvrti: příjmení proto, že písař ouředlní je pak pečlivě zapisoval do protokolů. - V pražských Jirchářích žil a působil pekař, má v rychtářských spisích jméno opravdu zvučné, téměř konsulské: *Mauricius pistor dictus Prdel* (1453). - Ze Stříbra je k r. 1540 doložen měšťan *Prdelík*, byl to přes tu jmennou zdobnělinu člověk nějak urvalý, neboť praví se o něm, že to je měšťan výstupný, nepokojný. - Máme zápis o služebníku vojenském, jemuž říkali *Hovno starý*. - Kolem r. 1517 byla a žila na pražském Vyšehradě žena, které říkali *Prd'alka*. - Flajšhans dokládá z úředních spisů příjmení *Kolmosral* (1514) a *Nasral v hrnec*.

(P. Eisner, Chrám i tvrz)

Dalším způsobem obohacování slovní zásoby je tvoření vlastních jmen.

Vlastní jména identifikují objekty živé i neživé povahy jako jedinečné. Nemají významový obsah, který by byl tvořen rysy významovými objektu. To, že se někdo jmenuje Marie, nevypovídá nic o charakteru nositelky tohoto jména. Vlastní jména ke konkrétnímu objektu (jedinci / předmětu) pouze odkazují. Rovněž tak jména měst jako *Most, Bor* nesouvisejí ze synchronního hlediska s významy příslušných obecných slov *most, bor*. Původní motivaci pojmenování by mohlo odhalit jen onomastické bádání (včetně využití poznatků historické lexikologie a etymologie).

Základní soustava a terminologie onomastiky rozlišuje mezi pojmenováními **a) živé přírody** a **b) neživé přírody**. Pojmenování **neživé přírody** lze rozdělit na vlastní jména označující **objekty pevně fixované v krajině** a na vlastní jména označující objekty, které **nejsou pevně fixované v krajině**.

1. 2. 2. 1 JMÉNA ORGANISMŮ ŽIVÉ PŘÍRODY

Ke jménům organismů živé přírody (označují se jako **bionyma**) náleží: **a) antroponyma** (vlastní jména lidská); **b) zoonyma** (vlastní jména živočichů); **c) fytonyma** (vlastní jména rostlin).

Mezi **a) antroponymy** rozlišujeme: **aa) jména osobní** a **ab) jména skupinová**. Osobní jméno konkrétního jednoho člověka, skupinové jméno zase naopak pojmenovává skupinu lidí vytvářející nějaké společenství.

aa) Jména osobní lze dále specifikovat na: **aaa) jména rodná / křestní** (*Miriam, Jaroslava, Jan, Karel*); **aab) příjmení** (*Melichar, Navrátil, Čechová, Moldanová*). **aac) šlechtický přídomek / predikát** (dříve užívaný - *Tomáš Pešina z Čechorodu*).

ab) Jména skupinová mohou být: **aba) rodinná** (*Novákovi, Bartáčkovi* - označení v plurálu pojmenovává rodinu jako celek nebo několik jejích členů); **abb) rodová** (*Slavníkovci, Rožmberkové*); **abc) obyvatelská** (*Brňané, Tepličané*) **abd) kmenová a jména národů** (*Tutsiové, Češi*).

K antroponymům řadíme též tzv. **nepravá antroponyma** (jména bohů, démonů, mytologických a alegorických, pohádkových bytostí, např. *Zeus, Šípková Růženka, Spejbl*) a tzv. **theonyma** (vlastní jméno božské autority nějakého náboženství - *Alláh, Buddha*).

Zoonyma jsou vlastní jména živočichů (např. pes *Alan*, kočka *Micinka*). Jména živočichů mytologických, či pohádkových označujeme jako **nepravá zoonyma** (pták *Ikarus*, pes *Žerýk*).

Vlastní jména rostlin (**fytonyma**) nejsou skupinou příliš početnou. U nás máme zastoupení fytonym v případě pojmenování několika vzácných stromů (*Přemyslova líska, Oldřichův dub*).

1. 2. 2. 2 JMÉNA OBJEKTŮ NEŽIVÉ PŘÍRODY

Vlastní jméno označující objekt neživé přírody se nazývá **abionymum**. V rámci **abionym** vyčleňujeme vlastní jméno objektu **pevně fixovaného v krajině**. resp. na jistém místě. Takové vlastní jméno označujeme jako **toponymum**. Jedná-li se o vlastní jméno objektu, který není **pevně fixován** v krajině, pak uvažujeme o tzv. **chrématonymech** (viz následující kapitola).

Vlastní jméno může pojmenovávat i neživý přírodní objekt nacházející se mimo naši planetu. Taková vlastní jména se nazývají **kosmonyma** (*Mars, Malý vůz*). Vlastní jména neživých přírodních objektů na Zemi se označují jako **geo/topo/nyma**.

Mezi **geo/topo/nyma** patří: **a) choronyma** (jména přírodní a administrativní); **b) oikonyma** (jména místní); **c) anoikonyma** (jména pomístní).

a) Choronyma jsou vlastní jména většího obydleného nebo neobydleného přírodního nebo administrativního celku. Lze je blíže specifikovat na: **aa) jména přírodní** (do této skupiny patří různé celky z hlediska horizontálního členění - *Evropa, Apeninský poloostrov, Polabí, České středohoří*). **ab) jména administrativní** (vlastní jméno správního celku - *Česká republika, okres Teplice*).

b) Oikonyma jsou vlastní jména obydlených míst (pustých i zaniklých) menšího rázu. Jedná se o vlastní jména měst (*Most*), vesnic (*Stadice*), městských čtvrtí (*Střekov*), městských sídlišť (*Kamenný Vrch*). Dále můžeme pomocí vlastního jména pojmenovat různé hostince (hostinec *U Městského dvora*), restaurace a hotely (restaurace *Pivovarská šenkovna*, hotel *Savoy*), zámky a hrady (zámek *Velké Březno*, hrad *Střekov*), divadla (divadlo *Pod*

Palmovkou), chrámy, kostely, kláštery, kaple, paláce (*Chrám sv. Víta v Praze, Sázavský klášter, kaple Ostatků, Lobkovický palác*). Mezi oikonoma patří vůbec všechna vlastní jména označující místa sloužící k obývání člověkem.

e) Anoikonoma jsou vlastní jména takových neživých objektů na Zemi, která nejsou určena k obývání člověkem. **Anoikonoma** lze dále členit na: **ca) hydronoma** (pojmenování vod tj. potoků, řek, rybníků, jezer, vodních nádrží, průlivů, zálivů, moří, oceánů - *Střížovický potok, Labe, rybník Vajgar, Bajkalské jezero, Lipenská přehrada, Lamanšský průliv, Mexický záliv, Severní moře, Severní ledový oceán*); **cb) oronoma** (pojmenování útvarů vertikální členitosti zemského povrchu, tj. pohoří, hor, kopců, údolí, nížin, pánví atd. - *Krkonoše, Sněžka, Střížovický kopec, Ratibořické údolí, Polabská nížina, Plzeňská pánev* atd.); **cc) hodonoma** (vlastní jména dopravních cest - *Masarykova třída, Mírové náměstí, Pařížská ulice, nábřeží Dr. Edvarda Beneše*).

1. 2. 2. 3 JMÉNA PRODUKTŮ LIDSKÉ ČINNOSTI

Vlastní jména označující objekty, jevy a předměty, které nejsou pevně fixovány v krajině, se nazývají **chrématonoma**. Do této skupiny pojmenování náleží vlastní jména všech denotátů, které vytvořil (vyrobil) člověk. jsou tedy produktem jeho činnosti. Na rozdíl od toponym nejsou tyto denotáty pevně lokalizovány, např. vlastní jména různých výrobků jednotlivých objektů (loď *Ďumbier*, vlak *Valdštejn*, román *Kříž u potoka*) i sériových (letadlo *Boeing*, automobil *Škoda*, čokoláda *Studentská směs*), dále vlastní jména různých společenských jevů (označení svátků - *Nový rok, Vánoce, Velikonoce, Dušičky*; názvy společenských institucí, podniků - *Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, Severočeské tukové závody*).

ÚKOLY 1. V knize M. Knappové *Jak se bude jmenovat?* si vyhledejte motivaci křestních (rodných) jmen členů Vaší rodiny, Vašich příbuzných a známých. Povšimněte si rovněž cizích variant těchto jmen (pokud existují).

2. Vypůjčete si knihu F. Kopečného *Průvodce našimi jmény*, příp. knihu D. Moldanové *Naše příjmení*. V nich si vyhledejte motivaci příjmení Vašich příbuzných, známých, sousedů, spolupracovníků, přátel atd.

3. Všimněte si názvů nových firem, obchodů, cestovních kanceláří, agentur, soukromých škol. Sledujte též, jak se pojmenovávají nové výrobky (mýdla, zubní pasty, sušenky, čokolády, textilní výrobky, kosmetické výrobky atd.)

1. 2. 3 TVOŘENÍ FRAZEOLOGICKÝCH OBRATŮ

Dalším produktivním způsobem obohacování naší slovní zásoby je tvoření **víceslovných pojmenování a frazémů**. Jde o ustálená a celistvá slovní spojení, která můžeme reprodukovat pouze jako celek. Tím se hlavně odlišují od tzv. *volných spojení slov*, neboť jednotlivá slova ve víceslovných pojmenováních nemohou být nahrazena synonymy. Srov. rozdíl mezi výrazy: *doba minulá - doba ledová*. V prvním případě se jedná o pouhé volné spojení slov, ve druhém případě mluvíme o tzv. víceslovném pojmenování. Volná spojení slov se za frazeologické obraty nepovažují. nepatří k nim vlastně ani multiverbizovaná

spojení a ani víceslovná pojmenování. V užším pojetí **frazeologie** a **idiomatiky** se pracuje s pojmem frazeologický obrat jen v případě frazémů.

1. 2. 3. 1 VYMEZENÍ FRAZÉMU

Frazém je ustálené, víceslovné spojení nejméně dvou slovních forem, které má celistvý význam, nerozložitelný na významy jednotlivých slov mívá často expresivní ráz a je vždy obrazné. Frazeologie rozlišuje mezi frazémy **nevětné** a **větné povahy**.

Multiverbizovaná a víceslovná pojmenování probereme zvlášť v závěru celé kapitoly **1. 2. 3.**

1. 2. 3. 1. 1 FRAZEOLOGICKÉ OBRATY NEVĚTNÉ POVAHY

K těmto obratům počítáme: **a) neslovesné obraty; b) přirovnání a c) rčení.**

1. 2. 3. 1. 1. 1 NESLOVESNÉ OBRATY

Po zámořských objevech na přelomu 15. a 16. století se rozdělily většinu jižní a střední Ameriky oba pyrenejské státy - Španělsko a Portugalsko. Od 16. století se dostala na řadu severní Amerika a o své místo na slunci se začaly vedle Nizozemí hlásit i Francie a Anglie. Centrem jejich zájmu bylo zpočátku atlantské pobřeží Kanady a dnešních USA.

Francouzi projevovali zájem zejména o kožešinové bohatství Kanady. Už v r. 1608 založili na řece sv. Vavřince osadu Quebec a jejich kupci čile obchodovali především s indiánským kmenem Hurónů. Huróni sídlili na sever od oblasti, vymezené levým břehem řeky sv. Vavřince, Hurónským a Hořejším jezerem. Toto území o rozloze kolem 6.000 km² obývalo asi 30.000 Hurónů, rozdělených na čtyři, později na pět kmenů.

Sami si říkali Onkvaonové, tj. praví muži; název Huróni pro ně vymysleli Francouzi, jimž prý jejich útes připomínal hlavu divočáka (fr. hure = *uřatá kančí nebo rybí hlava*, fr. huron = *divoch, hrubec*, fr. hurier = *výt, vrískat, řvát*).

(S. Kovářová, Proč se říká?)

V dané ukázce je naznačeno, jak vzniklo frazeologické spojení *hurónský řev*. Nejčastějším typem takových neslovesných obratů bývá spojení podstatného a přídavného jména. Neslovesné frazémy můžeme dále členit na: **a) obraty s jedním frazeologickým členem** (frazeologizovaným členem je jedno slovo - *černý pasažér, hurónský řev*) a **b) obraty frazeologizované jako celek** (*tvrdý oříšek, bouře ve sklenici vody*).

1. 2. 3. 1. 1. 2 PŘIROVNÁNÍ

Žít jako Diogenés

= *žít prostě, skromě, bez nadbytečných potřeb*

Řekne-li se Diogenés, snad každému se vybaví i sud, v němž bydlel. Takovému sudu se říkalo pithón. Byl hliněný, vysoký až dva metry a sloužil k uchovávání potravin i vína, v době nouze i jako noclehárna chudřasů. Zejména za peloponéských válek v 5. stol. př. n. l., kdy byly Athény přeplněny uprchlíky z venkova, našla řada z nich svůj domov právě v pithónech.

Řecký filozof Diogenés ze Sinópy (asi 400-323 př. n. l.) ovšem v sudu nebydlel z nouze, ale z přesvědčení. Byl totiž stoupcem tzv. kynické školy (řec. kyón = pes, 2. p. = kynos), která hlásala návrat k přírodě a lhostejnost k hmotným potřebám, k bohatství, ale i ke slávě, vědě, politice, morálce, náboženství, kultuře, zkrátka ke všemu. Kynikové byli přesvědčeni o tom, že člověk je tím blaženější, čím méně má potřeb a majetku.

(S. Kovářová, Proč se říká ?)

Přirovnání *žít jako Diogenés* nám ilustruje, jakým způsobem se tento typ frazémů vytváří. Přirovnání blíže určují jev tím, že vytýkají vlastnosti shodné s jevem jiným. Každé přirovnání obsahuje tyto členy: **a) předmět srovnání** (jedinec n. objekt, který je srovnáván); **b) vztahové sloveso** (např. *být jako, žít jako*); **c) společný zvuk** (vlastnost společná oběma jedincům, resp. objektům); **d) srovnávací výraz** (*jak, jako*) a **e) výsledný obraz** (objekt n. jedinec, ke kterému se přirovnává).

Např.

Alena je lstivá jako liška

předmět srovnání vztahové sloveso společný znak srovnávací výraz výsledný obraz

Společný znak bývá však často formálně vypuštěn, nicméně je implicitně vyjádřen ve významu přirovnání jako celku.

Srov. *žít jako Diogenés* „žít skromně, osamoceně, lhostejně k okolnímu bohatství a přepychu“.

1. 2. 3. 1. 1. 3 RČENÍ

Rčení jsou frazémy, jejichž základem je sloveso. Mohou být vyjádřeny v různé formě slovesa, a to i v infinitivní podobě. Některá však mají ustálenou podobu větnou, v infinitivní formě se nevyskytují: *Jde mu to jako psovi pastva*.

ÚKOL Přečtěte si o vzniku rčení *potřebovat norimberský trychtýř*. Patří dnes tento obrat mezi výrazy frekventované? Pokuste se svou odpověď odůvodnit:

Dnešní knihkupecké pulty jsou zaplaveny brožurkami a příručkami typu „jak se snadno a rychle naučit“ to či ono. Přesvědčují čtenáře, že je hračkou zvládnout např. počítač nebo cizí jazyk - stačí jen vhodný návod a trocha chtění.

Podobný nápad měl už před 350 lety Georg Filip Harsdörfer (1607-1658), norimberský radní, učenec a spisovatel. Spolu s přítelem básníkem J. Klaiem (1616-1656) založil tzv. Pegnitzký řád (Pegnitz-Ordnung), pojmenovaný podle říčky Pegnitz, protékající Norimberkem. Bylo to literární bratrstvo, které si kladlo do vínku pěstovat a rozvíjet německý jazyk a poezii. Aby to měli případní budoucí básníci jednodušší, sepsal pro ně G. F. Harsdörfer dvousvazkové dílo s názvem „Harsdörfova učebnice aneb básnický trychtýř, jímž lze německé básnické a rýmovací umění v šesti hodinách do hlavy nalíti.“ S jakým

úspěchem došlo k jeho aplikaci, to už bohužel prameny neuvádějí, ba ani to, zda se jím inspirovali takoví velikáni německé literatury jako Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) nebo Friedrich Schiller (1756-1805).

(S. Kovářová, Proč se říká?)

Frazémy nevětné povahy lze klasifikovat nejen z hlediska rozsahu frazeologizace, ale i podle dalších kritérií.

1. 2. 3. 1. 2 FRAZEOLOGICKÉ OBRATY VĚTNÉ POVAHY

Frazeologické spojení větná zahrnují: **a) pořekadla; b) pranostiky; c) přísloví a d) živá slova (citáty) větné povahy.**

1. 2. 3. 1. 2. 1 POŘEKADLA

Pořekadla jsou ustálené útvary lidové povahy, mající formu věty. Jedná se o prűpovídky, které stručně vystihují konkrétní situaci. Od rčení se liší svou neměnností. Hranice mezi rčeními a pořekadly nejsou však ostré. Mívají často rymovanou podobu:

Dočkej času, jako husa klasu. My o koze, a on o voze. Jak k dílu, tak k jídlu.

1. 2. 3. 1. 2. 2 PRANOSTIKY

Pranostiky jsou lidové prűpovídky obsahující předpověď počasí n. přírodních jevů, založenou na lidových životních zkušenostech: *Svatá Anna, chladna z rána. Na svatou Kateřinu, před zimou pod peřinu. Svata Lucie noci upije, ale dne nepřídá.*

1. 2. 3. 1. 2. 3 PŘÍSLOVÍ

Dlouhé vlasy, krátký rozum

V počátečních stránkách jeho kroniky lze jen vyjímečně nalézt historické jádro. Takový je i příběh o Krokovi a jeho dcerách Kazi, Tetě a Libuši. Nejmladší Libuše byla zřejmě Kosmasovi velmi sympatická, protože ji obdařil celou škálou vynikajících vlastností: „...moudrostí nejstarší ze tří sester, v úvaze prozřetelná, tělem cudná, v mravech ušlechtilá, ženského pohlaví ozdoba a sláva...“. Jednou, když prű odpočívala v poduškách, před ní předstoupili dva muži, kteří se přeli o mez. „Vjeli si nehty do hustých vousů a tupíce se hanebně nevybíravými nadávkami a luskáním pod nosem...“žádali, aby je Libuše rozsoudila.

Protože vyhrát mohl jen jeden, ten, který při prohrál, „bradu slinou z plných úst poprskav, zvolal: Toť křivda vůči mužům nesnesitelná ! Víme zajisté, že žena, ať stojí či na stolci sedí, málo má rozumu; oč ho má ještě méně, když na poduškách leží ? Vždyť je věc jistá, že všechny ženy mají dlouhé vlasy, ale krátký rozum. Nás jediné opustila příroda k hanbě všem národům a kmenům...že na nás doléhají ženská práva“.

S. Kovářová, Proč se říká?

Přísloví jsou krátké, někdy rymované, lidovou tradicí udržované prűpovědi s mravním, etickým ponaučením. Tím se liší od pořekadel. Tato ponaučení bývají často vyjadřována přirovnáním nebo metaforou. Mají smysl sama o sobě, nepotřebují kontext. Vyskytují se v

podobě oznamovacích vět, slovesný tvar je atemporální, proto obsah přísloví platí za všech okolností. Vyjadřování bývá zhuštěné i rozvětvené:

Člověk míní, pánbůh mění. (české přísloví)

Ženy a polévky se nemají nechávat dlouho čekat, neboť brzy vychladnou. (švédské přísloví)

Zadek vypouští prdy a ústa vypouštějí tlachy. (mezopotámské přísloví)

Příslovími se zabývá vědní disciplína **paremiologie**. Studuje původ, rozšíření a varianty přísloví v různých jazycích.

1. 2. 3. 1. 2. 4 ŽIVÁ SLOVA (CITÁTY) VĚTNÉ POVAHY

Živá slova (citáty) jsou stručné a výstižné sentence známých osobností (spisovatelů, vladařů, filozofů, vědců). Tyto výroky se váží k určité konkrétní situaci. Bývají uváděny doslovně, a to někdy v původním jazyce, jindy v překladu. Situace, ve které autor užije živých slov, by měla být podobná s původní situací nebo ji alespoň v něčem připomínat. Živá slova většinou vyjadřují nějakou životní pravdu:

Veni, vidi, vici. (*Přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem*)

A přece se točí!

POZNÁMKA: Z hlediska frazeologie se víceslovná pojmenování typu *národní hospodářství, hřib satan, skok do výšky* nepovažují za frazeologické obraty. Rovněž i multiverbizovaná pojmenování typu *provést realizaci, proces demokratizace, učitelská veřejnost* nezařazujeme k frazeologickým výrazům v užším smyslu. Do této kapitoly jsme je zařadili z důvodu shody jejich formální utvářenosti (víceslovné obraty) s frazeologickými obraty ve vlastním slova smyslu.

ÚKOLY: 1. Vysvětlete význam následujících rčení: *vypálit někomu rybník, mít za ušima, udělat kozla zahradníkem, pamatovat na Navrátila, prolévat krokodýlí slzy, posuzovat něco z rychlíku, vzít někomu vítr z plachet, dělat z komára velblouda, být v limbu, zahrnout kramle, prolomit ledy, lovit v kalných vodách, pustit něco/někoho k vodě, držet se nad vodou, zahrnat někoho do úzkých, mít jepičí život.*

2. Vysvětlete význam následujících přirovnání: *být jako almara, mít hlad jako vlk, koukat jako poslední brambora ze sklepa, tvářit se jako Belzebub, být jako buřt, mít nohy jako dráty do betonu, být jako z kozy duch, vypadat jako boží umučení, být papežštější než papež, tvářit se jako by sežral Šalamounovo hovno, nalejvá se jak pupen.*

3. Zamyslete se nad významy neslovesných výrazů: *první housle, černý pasažér, bílá vrána, mravní bahno, hodinky s vodotryskem, na svatého Dyndy, turecké hospodářství, vlčí morálka, telecí léta, Zlámaná Lhota, plamenná výzva, jidášský polibek, svíčková bába, hořká pilulka, stará bela, ohnutý hřbet, hudba budoucnosti, novinářská kachna.*

4. Roztřídte frazeologické obraty podle původu na biblické a na ty, které pocházejí z antické mytologie: *marnotratný syn, číst levity, nosit sovy do Athén, gordický uzal, šalamounský rozsudek, Achillova pata, sisyfovská práce, Augiášův chlév, jidášská*

odměna, Tantalova muka, tvářit se jako Pýthie, jablko sváru, Jobova zvěst, Ariadnino klubko, kalich hořkosti, v rouše Evině.

1. 2. 4 PŘEJÍMÁNÍ SLOV Z CIZÍCH JAZYKŮ

Přejímání lexikálních prvků z cizích jazyků patří k velmi důležitým postupům obohacování naší slovní zásoby. Srov. o tom úryvek z knihy Pavla Eisnera:

To je dosti přiléhavé podobenství pro hosty a přistěhovalce v jazyce, pro osudy cizích slov v něm. Není dnes jazyka jen trochu vzdělaného, aby v něm nebyli přistěhovalci, slova přejatá z jazyků jiných. Věčné stěhování prvků a faktů civilizačních i kulturních od národa k národu je vnáší do jazyka již na samém prahu národních kulturních dějin, a příliv cizomluvů se pak již netrhne, dokud jazyk žije. Je známo, jak mohutným zdrojem cizomluvů bylo pro češtinu, ale i pro každý jiný evropský jazyk pokřesťanství, tedy kulturní událost prvního řádu: odtud např. slova *křesťan, církev, kostel, klášter, kaple, oltář, mše, papež, biskup, pop, kacíř, nešpory, ofěra, biřmovati, almužna, mnich, abatyš, jeptiška* - vesměs slova latinská a řecko-latinská, ale dávno již dokonale vžitá, zdomácnělá, znárodnělá, do základního inventáře přešla. Je známo, že němčina podnes nemá domácích německých slov pro pojmy tak základní, jako je příroda, kultura, náboženství, národ (ve smyslu státotvorném): *Natur, Kultur, Religion, Nation*. Je známo, že v angličtině, tedy v jazyce germánském, jsou slova téměř pro všechny vyšší pomysly původu negermánského: *nature, culture, confession, nation, society, people*, dokonce i slova jako "otázka": *question*. Již z těchto příkladů se podává, že i jazyk národa s kulturou velmi starou a velmi bohatou může mít velmi značný počet slov přejatých, a to i pro pojmy prvozákladní. Jazyka bez slovních půjček není, a lze říci, že má-li jazyk málo slov přejatých, je to spíše náznakem, že národní kultura je nevyspělá: afričtí domorodci u řek Zambezi a Limpopo budou mít zajisté méně cizomluvů než Angličané. Není ani - na jejich štěstí - pravda, co o sobě tvrdívají Maďaři, že totiž mají národní jazyk prostý cizomluvů. Je jen pravda, že bezuzdnou slovní xenofobií vymýtli z maďarštiny cizomluvy novější a nové, ale zůstaly jim v jazyce celičké vrstvy slov přejatých, především slovanských, a jsou to namnoze slova pro věci a fakta denního života.

(P. Eisner, Chrám i tvrz)

Přejímat lze : **a) jednotlivá slova** jména obecná i vlastní - *kimono, ramadán; New York, Miriam*; **b) slova citátová** (víceslovní obraty - *ad fontes, enfant terrible*, též jednoslovná charakterizační označení - *yankee, contras*); **c) citáty** celé věty - *Cherchez la femme*). Citáty a slova citátové frazeologické povahy se obvykle zařazují do tématického okruhu **frazeologické obraty**, tak jsme je také v naší práci vyčlenili my. Doslovné překládání slov cizích se nazývá **kalkování**, takto přejaté slovo potom **kalk** (*geografie - zeměpis, Weihnachten - vánoce*).

Vedle přijímání slov z cizích jazyků se uplatňuje též tzv. přejímání výrazů z nespisovných útvarů národního jazyka, resp. změna stylového hodnocení daného výrazu. Takový výraz se přestane pocítovat už jako nespisovný (slangový), např. *francouzštinář, střídačka, dálnopisovat*. Jedná se o jev kontinuální, dynamický, některé výrazy pozvolna přecházejí z oblasti nespisovných útvarů do vrstvy spisovného jazyka. V době národního obrození

spisovný jazyk přejímal některá slova staročeská (*ješitný, touha*). Ta se později stala součástí jazyka spisovného.

1. 2. 4. 1 PŘIZPŮSOVÁNÍ CIZÍCH SLOV DOMÁCÍMU JAZYKOVÉMU SYSTÉMU

Výrazy přejaté z cizích jazyků se mohou postupně stát součástí frekventovaného užívání v procesu komunikace. Mluvíme o tzv. začleňování do běžné slovní zásoby domácího jazyka. S tím souvisí i jejich formální (hláskové, pravopisné, tvaroslovné) přizpůsobení zvyklostem a zásadám daného jazyka, takže si po určitém čase laičtí uživatelé jazyka jejich cizost mnohdy ani neuvědomují: *škola, barva, banka, téma, sólo, parfém, stadión, kakao, špagety, angažmá*. Tyto výrazy označujeme jako **zdomácnělé**.

Určité skupiny slov označujících nejčastěji cizí realie (názvy jídel, oděvů, zbraní atd.) se obvykle nestávají součástí běžného užívání. Výskyt takových pojmenování v komunikaci je spíše ojedinělý (*calvados, gulden, mačeta, ataman, týpí*). Mohou být přizpůsobena hláskovému, pravopisnému a tvaroslovnému systému češtiny, nicméně do její slovní zásoby nejsou pevně začleněna. Tyto výrazy označujeme jako **ne plně začleněné** do české slovní zásoby.

Pro češtinu lze tedy vymezit tato kritéria přizpůsobení cizích slov jejímu systému: **a) pojmenování nějakého běžnějšího objektu** (měl by být dobře známý i českému mluvčímu); **b) vyšší frekvence užití pojmenování v jazykové komunikaci** (vyplývá z předchozího kritéria); **c) přizpůsobení pojmenování českým výslovnostním a pravopisným zvyklostem**; **d) začlenění pojmenování do tvaroslovných (deklinačních, konjugačních) paradigmat**; **e) začlenění pojmenování do slovtvorného systému**.

1. 2. 4. 2 FUNKCE PŘEJÍMÁNÍ

Přejímání slov z cizích jazyků je projevem dynamiky ekonomického, společenského, vědeckého a kulturního rozvoje společnosti. Svědčí o duchovní vyspělosti národa (srov. ukázkou v kap. 1.2.4), který si uvědomuje, že nevystačí pouze s domácími slovy. Funkcí přejatých slov je pojmenovávat novou skutečnost, jev nebo realitu, kterou by domácí jazyk prostřednictvím svého lexikálního materiálu nemohl rovnocenně, resp. adekvátně pojmenovat.

1. 2. 4. 3 PŘEJÍMÁNÍ SLOV V DĚJINÁCH VÝVOJE ČESKÉ SLOVNÍ ZÁSObY

Během vývoje české slovní zásoby můžeme pozorovat některé základní etapy, kdy se přejímaly výrazy z jistých jazyků na základě určité dominance nějakého jazyka, resp. jeho silného vlivu na českou slovní zásobu. Ve stručnosti probereme hlavní tendence uplatňované při přejímání slov do češtiny od počátku psaného jazyka.

1. 2. 4. 3. 1 PŘEJÍMÁNÍ SLOV DO KONCE 14. STOLETÍ

V nejstarším období vývoje české slovní zásoby jsme přejali mnoho slov latinských (*apoštol, anděl, biřmovati, kostel, fara, jeptiška, klášter, žalm, páteř, oltář, mše, děkan,*

papež, škola, tabule, kalamář, kalendář), dále německých (*říše, rytíř, léno, rychtář, rada, rynek, purkmistr* atd.). Vliv ostatních jazyků byl v této době velmi malý.

1. 2. 4. 3. 2 PŘEJÍMÁNÍ SLOV V 15. - 16. STOLETÍ

V tomto období se slovní zásoba rozrůstala hlavně výrazy latinskými (*figura, forma, puls, akademie, autor, katedra, bibliotéka, proces, mandát*), pokračuje a sílí vliv němčiny (Rakouská monarchie od r. 1526), který se projevuje ve všech sférách života (*havíř, handlovat, foch, rytmistr, rejtar* - povětšinou slova nespisovná). Dále se přejalo i určité množství slov z francouzštiny a španělštiny (*kapitán, admirál, kurýr, oficír, lajtnant, oficír, regiment, soldát*).

1. 2. 4. 3. 3 SLOVA PŘEJATÁ V 17. - 18. STOLETÍ

Toto období je charakterizováno silnými tendencemi tvořit nová česká slova (J. V. Pohl, V. J. Rosa, tvoření však bylo často neústrojné. Z cizích jazyků se nově uplatnily především výrazy z francouzštiny (*kavaler, suplikace, lamentace*). Těž pokračovalo přejímání z němčiny.

1. 2. 4. 3. 4 SLOVA PŘEJATÁ V 19. STOLETÍ

Ale já nepodlehnu žádnému z těch sterých pokušení, obru si slovo až k pláci prostinké, slovo pro věc, bez níž nelze psát, protože bez ní nelze žít, protože bez ní nelze dýchat: vzduch. Vzduch není od původu náš; je to ruský vozduch, a Jungmann jej češtině naočkoval na radu Dobrovského (*Ztracený ráj*, 1811). Jakákoli čeština až od Jungmanna znala jen slovo povětrí. To je slovo velmi malebné, velmi dojemové, jaká představa: stálý atmosférický ruch způsobovaný pohybem a prolínáním větrů nebeských! Opravdu krásné slovo. Ale když se s novou literaturou zrodil zbrusu nový, přec jen stěží říci, že povětrí ševlí, že povětrí libě zavívá, že povětrí něžně chladí spánky. Jungmann, po toliké straně praeromantik a důvtipný strůjce zcela nové slovní palety pro nové lidské smysly, za nimiž se jazyk v Čechách tak zle pozdil, věděl dobře, co dělá, když sesadil slovo povětrí a nastolil vzduch. Jak dobře to věděl a vycítil, dokazujeme mu my, kteří beze slova "vzduch" už opravdu nedovedeme dýchat.

V počátečním období národní obrození bylo potřeba vytvořit adekvátní lexikální prostředky pro potřeby vědecké a kulturní. Hovorový jazyk těmto nárokům vyhovovat nemohl. Přejímalo se především ze slovanských jazyků, dominující vliv při obohacování slovní zásoby měla ruština a polština. V této době se přejaly výrazy z ruštiny (*příroda, příliv, příbor, vkus, jeseň*), z polštiny (*podmět, předmět, obřad, kres, půvab*), ze slovenštiny (*shon, stoj, zkus*).

V hovorovém jazyce pokračoval vliv němčiny. V prostředí měšťanském se používalo v tomto období mnoho lexikální prvků německých a francouzských (v duchu tehdejší módní vlny).

1. 2. 4. 3. 5 SLOVA PRONIKAJÍCÍ DO ČEŠTINY V 1. POL. 20. STOLETÍ

Patří sem slova převážně z prostředí techniky, kultury, sportu (*tenis, antuka, džez*). Jinak se především utvářely odborné terminologie železniční, vojenské, zpřesňovaly se výrazy terminologie lékařské, právní a dalších oblastí.

1. 2. 4. 3. 6 SLOVA PŘEJATÁ PO ROCE 1948

Převládá přejímání slov a slovních spojení z ruštiny (*pětiletka, prověrka, pohraničník, požárník, chozrasčot*). Ruským prostřednictvím jsme přejali též některé výrazy původem neruské (*kombajn, dispečer, elektrifikace*). Tato slova mají svůj původ většinou v latině, resp. řečtině. Do ruštiny byla přejata z jazyků západních. Kromě ruštiny se zejména ve vědě a technice hojně přejímalo z angličtiny (*laser, computer*).

1. 2. 4. 3. 7 PŘEJÍMÁNÍ NOVÝCH SLOV PO ROCE 1989

V posledních letech můžeme pozorovat dominantní vliv angličtiny na ostatní evropské jazyky. Též čeština převzala velké množství anglických výrazů, ať už z techniky, ekonomie, finančnictví kultury, vědy, politiky (*lobby, leasing, klip, supermarket, brífink, management, comeback, holding, rap*). Některá z těchto slov mají původ v latině.

Dochází k ožívování výrazů původem z latiny (*magistrát, referát, ex offio*). Vliv dalších románských jazyků je mnohem menší, např. z francouzštiny jsme přejali slova *butik, ecu, fritéza, rentiér*; z italštiny *cuketa, cappuccino*. Výpůjčky z dalších jazyků jsou víceméně ojedinělé (*samizdat-ruština*).

ÚKOLY : 1. Pokuste se vysvětlit, odkud k nám přišly následující pokrmy a nápoje a jak vznikly jejich názvy: *palačinka, guláš, vuřt, jogurt, čaj, káva, piškot, šampaňské, kokos, keksy, halušky, salám, burgundské, knedlík, žampion, treska, sója, tabák, boršč, whisky, koňak, pralinky, žemle, mandarinka, brambory, cukr, curacao, langoš, biftek, špagety, sendvič, bujón, parmezán, nudle, čokoláda, lečo*.

2. Uvědomte si na jakých jazycích je založena současná terminologie hudební, literárněvědná, jazykovědná, hornická, terminologie z oblasti výpočetní techniky, obchodu a finančnictví, lékařství, botaniky.

3. Zamyslete se nad tím, zda již zdomácněla, nebo zda se ještě cítí jako nová: *škola, lobby, admirál, vzduch, sobota, tabule, džínsy, znak, stužka, generál, rap, fotbal, antuka, kapitán, obřad, megastar, rock, kostel, církev, džez, plejboj, chozraščot, kalendář, kosmonaut, laser, butik, cihla, tramvaj, banka, test, show, klip, klempíř, salón, okres, předmět*.

4. Z jakých jazyků pocházejí citátová slova: *de iure, honoris causa, en face, par excellence, curriculum vitae, sex appeal, status quo, faux pas, happy end, perpetuum mobile, ex offio*.

1. 2. 5 SLOVNÍKY

Motto:

Slovníky jsou jako hodiny; ty nejhorší jsou pořád lepší než žádné a od těch nejlepších nemůžete očekávat, že jsou úplně přesné.

(S. Johnson)

Slovní zásobu jednoho nebo více jazyků zachycující **slovníky**. Metodologie, která se zabývá jejich sestavováním, se nazývá **lexikografie**. Předmětem lexikografického studia je především **výstavba slovníkového hesla**. V předmluvě slovníku se zpravidla uvádí reprezentativní podoba zvoleného hesla. Heslo obsahuje určitý soubor informací, jejichž struktura by měla být u všech hesel jednoho druhu slov (např. podstatných jmen) totožná.

Výklad významu hesla může být: **a) logický; b) opisný; c) podle slovtvorné motivace; d) synonymem (antonymem) a e) uvedené typy se mohou různě prolínat.**

Spojování příbuzných hesel (slov odvozených a složených) v jednom heslovém odstavci označujeme jako **hnízdování**.

Z hlediska tematicky rozlišujeme dva hlavní typy slovníků: **a) slovníky naučné a b) slovníky jazykové**. Lexikologie se zabývá především slovníky jazykovými.

1. 2. 5. 1 SLOVNÍKY JAZYKOVÉ

Motto:

Muž - jedno slovo.

Žena - toť celý slovník. (přísluví)

Slovníky jazykové mohou být buď **výkladové (jednojazyčné)**, nebo **překladové (vícejazyčné)**.

Česká lexikologie pracuje převážně se **slovníky jednojazyčnými**. Hlavním úkolem těchto slovníků je vyložit významy lexikálních forem daného jazyka, přinášejí však i informace další (**ortografické, ortoepické, gramatické**, údaje o **synonimech, antonimech**, dále údaje o **kontextových, resp. frazeologických spojeních**, v nichž dané heslo vyskytuje, výklady obsahují též **stylistické charakteristiky** jednotlivých významů, **etymologické údaje** zejména u slov přejatých atd.)

1. 2. 5. 1. 1 SLOVNÍKY SOUČASNÉHO JAZYKA

Výkladové slovníky současného jazyka zaznamenávají především slovní zásobu spisovného jazyka (výběrově však uvádějí i výrazy nespisovné). Hlavní úkolem těchto slovníků bývá **zachycení a stanovení spisovné normy** daného jazyka. Tyto slovníky se proto označují jako **normativní**.

K těmto slovníkům náleží dnes *Slovník spisovného jazyka českého, 2. vydání, Academia, Praha 1989* obsahující zhruba 192 000 hesel) a *Slovník spisovné češtiny, 2. vydání, Academia, Praha 1994* obsahující asi 48 000 heslových jednotek). Oba tyto slovníky jsou **normativní**.

Za **deskriptivní** (popisný) považujeme takový slovník, který se snaží zachytit slovní zásobu všech útvarů (spisovných i nespisovných) národního jazyka. V české lexikologii

můžeme za dílo tohoto rozsahu i charakteru pokládat *Příruční slovník jazyka českého*, vydávaný v letech 1935-57. Tento slovník obsahuje lexikální hesla nejen z tehdejší současné doby, ale i výrazy excerpované z děl klasiků české literatury 19. století (B. Němcová, K. Havlíček, Fr. Palacký atd.).

Slovník zachycující veškerou slovní zásobu všech dob se nazývá **thesaurus**. Takový slovník ovšem v češtině nemáme.

1. 2. 5. 1. 2 SLOVNÍKY STARÉ ČEŠTINY

Slovníky staré češtiny popisují slovní zásobu nějakého (zpravidla delšího) časového období. Formu i význam slova sledují ve vývojovém procesu v rámci daného časového období. Slovník může obsahovat též údaje o původu slova, resp. o jeho užití v dobových písemných památkách.

Příkladem takového slovníku u nás je dvoudílný *Slovník staročeský Jana Gebauera*, na který navazuje od r. 1968 po částech vydávaný *Staročeský slovník* (ten však ještě není dokončen). Kromě těchto velkých slovníků vyšel i slovník menšího rozsahu *Malý staročeský slovník* autorů J. Běliče, A. Kamiše a K. Kučery, SPN, Praha 1978.

1. 2. 5. 1. 3 JAZYKOVÉ SLOVNÍKY SPECIÁLNÍ

Mezi jazykové slovníky speciální řadíme: **a) slovníky dialektické** (zachycuje slovník zásobu nějakého nářečí); **b) slovníky sociolektické** (zaznamenávají výrazy profesních mluv, slangů atd.); **c) slovníky terminologické** (shrnují slovní zásobu nějakého oboru); **d) slovníky cizích slov** (uvádějí slova přejatá); **e) slovníky etymologické** (uvádějí údaje o původu slov); **f) slovníky frazeologické** (zaznamenávají frazeologická spojení v rámci slovní zásoby); **g) slovníky synonym, antonym, homonym** (uvádějí synonyma, antonyma, homonyma); **h) slovníky ortografické** (kodifikují pravopisnou normu) **ch) slovníky ortoepické** (stanovují výslovnostní normu); **i) slovníky věcné a pojmové** (hesla jsou řazena podle významových souvislostí); **j) slovníky frekvenční** (uvádějí frekvenci užívání slov); **k) slovníky retrográdní** (hesla jsou řazena v inverzním abecedním řazení, tj. od konce sledu písmen ve slově); **l) slovníky vlastních jmen** (podávají výklad o vzniku, původu a významu vlastních jmen) a **m) slovníky zkratek** (uvádějí a dešifrují různé typy zkratek).

1. 2. 6 VÝVOJOVÉ TENDENCE V SOUČASNÉ SLOVNÍ ZÁSOBĚ

Po roce 1989 nastaly kvantitativní i kvalitativní vývojové změny v oblasti českého lexika, zanikají výrazy spojené s dřívějším společenským systémem, zavádějí se výrazy označující nové skutečnosti, pronikají k nám cizí slova obzvláště v oborech rychle se rozvíjejících (výpočetní technika, ekonomika, bankovníctví a finančnictví, politika), dochází k významovým změnám, příp. posunům, ožívují se výrazy z doby prvorepublikové, slova nabývají i dalších významových odstínů, do popředí se dostává oblast jazyka hovorového.

Změny můžeme rozčlenit do čtyř hlavních skupin:

- 1) **Zanikání starých pojmenování**
- 2) **Změny slovního významu**

3) Přejímání slov z jiných útvarů národního jazyka

4) Přejímání slov z jiných jazyků

5) Tvoření nových slovních spojení a frazeologických obrátů

1) Zánik starých pojmenování

Ustoupilo užívání slov a ustálených slovních spojení spjatých se socialistickým společenským systémem; např. *stranická uvědomělost, socialistická demokracie, vedoucí úloha strany, pětiletka, přestavba, rovnostářství, aparátčik* atd. Naopak se prosazují výrazy označující nové skutečnosti: *parlamentní demokracie, tržní princip, liberalizace ekonomiky, nezaměstnanost, kolektivní vyjednávání, starosta, magistrát, bezdomovec, přezaměstnanost, tripartita, obecní úřad, městský úřad.*

2) Změny slovního významu

a) Rozšíření původního významu:

akreditace státních zkušeben

servis inzertní

kauza ukradené samopaly

rozšíření významu

blokáda informační

dceřinné podniky

b) Dochází k zúžení původního významu:

aukce - specializace významu (privatizační, holandská)

c) Velmi časté je přenášení významu:

balík (akcií, ekologických problémů)

koš (spotřební, evropských měn)

celoplošně (zveřejněná jména agentů STB)

plošná (zvýšení mezd)

průchodný (návrh)

horizont (časový)

Přejímáním nových podob přídavných jmen popř. ožíváním určitých, dosud méně užívaných podob) dochází k tvarové a postupně i významové diferenciaci výrazů: *manipulační (poplatek) - manipulativní (pedagogika), katastrofální (neúroda) - katastrofický (scénář)*

3) Přejímání z jiných útvarů národního jazyka

Spisovnými výrazy se stávají původně prostředky běžně mluveného jazyka obecné češtiny: (*panelák, průmyslovka, ženská, baloňák, věžák*, tento proces je však velmi individuální - např. slova jako *buzerace, bordelmamá, cvaknout si, dýško, bezva, senza, pojišťovák* patří však ještě do obecné češtiny.

4) Přejímání slov z jiných jazyků

Ustupují slova přejatá z ruštiny: *pětiletka, prověrka, glasnost, perestrojka, chozrasčot*. Opět se užívají slova s řeckým nebo latinským základem z oblasti veřejného života: *demokracie, demonopolizace, destabilizace, lustrace, devalvace, magistrát, privatizace, populismus*, ta se znovu zavádějí, příp. získávají jiný významový odstín.

Do naší slovní zásoby proniká velké množství slov z angličtiny, a to zejména v oblasti ekonomiky, bankovníctví, finančnictví, politiky: *monitoring, marketing, konzulting, manažering, inženýring, know-how, timing, brífink, comeback, fit(ness)centrum, lobby, thriller, supermarket, holding* atd.

V oblasti reklamy a obchodu se setkáváme až s extrémními případy propagace českého prostředí s cílem přilákat zahraniční kapitál: *second hand, sport, shop, servis and bazar, hobby pet* atd.

V této sféře se uplatňuje také němčina (Praha, příhraniční regiony): *Zimmer immer frei, Unterkunft, Parkplatz, Wechselstube*. Z románských jazyků (francouzština, italština, španělština) a některých dalších se přejímají nové výrazy pouze jen v nepatrné míře.

Velmi často se zvláště v publicistice a v hovorovém jazyce (pokleslém) užívá módních výrazů: *filozofie návrhu, časový horizont, bezpečnostní dimenze našich svazků se Západem, identita, artikulovat požadavky, zviditelňovat se* atd.

Někdy se používají cizí slova pro funkční stylovou diferenciaci textu, které mají za cíl navodit atmosféru cizokrajného prostředí, nebo slouží k humorné aktualizaci: *exkluzivní rozhovor, nový image zpěvačky, love story českého zedníka, goodwill nové firmy, Gott párty, je to šoking, to jsou jen celebrity*.

5) Tvoření nových ustálených slovních spojení a frazeologických obrátů

a) Roste frekvence víceslovných pojmenování, pojmenovávají nové skutečnosti,

instituce, systémové společenské změny atd.: *ČR, MÚ, RSVV, ČMKOS, Řád bílého lva, Cena Egona Hostovského, občanská solidarita, tržní ekonomická regulační opatření, hypoteční úvěr, veřejná informovanost, proces transformace, privatizační proces, veřejná soutěž, obálková metoda, filozofie podnikání, katastrofický scénář* atd.

Ustupuje výrazivo spojené se socialistickými výrobními vztahy, na místa těchto výrazů se dostávají obraty nové, charakterizující tržní výrobní vztahy.

b) Roste počet multiverbizovaných pojmenování, např. typ sloveso + podstatné jméno: *provádět odběr, realizovat projekt*, přídavné + podstatné jméno: *veřejná informovanost, občanská solidarita*; podstatné jméno + podstatné jméno: *záležitost růstu*.

c) V některých pojmenováních dochází k nahrazování dřívějšího obvyklého spojení přídavného a podstatného jména genitivní vazbou podstatného jména: *Dům osvěty, Dům kultury*.

d) Častá je univerbizace: *finančák, komunálky* aj.

e) Užívají se nové, resp. novější frazémy: *dělat mrtvého brouka, stavět na zelené louce, špička ledovce, zámořský skaut, ladit na stejné frekvenci*.

Další základní literatura:

CVRČEK, V. a kol. *Mluvnice současné češtiny 1/ Jak se píše a mluví*. Praha: Karolinum, 2010.

ČERMÁK, F. *Morfematika a slovtvorba češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2012.

DOKULIL, M. – DANEŠ, Fr. – KUCHAR, J. a kol. *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: Academia, 1967, s. 562-653.

DOKULIL, M. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.

Nový encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN, 2018.

HAUSER, P. *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN, 1986.

MITTER, P. *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Ústí nad Labem, UJEP, 2006.

ŠTÍCHA, Fr. a kol. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

Včetně titulů uvedených zde v Předmluvě na s. 2

Další doporučená literatura:

Cuřín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985.

Čermák, F. - Filipec, J.: *Česká lexikologie*. Praha. Academia, 1985.

Eisner, P.: *Chrást i tvrz*. Praha: Lidové noviny, 1992.

Kovářová, S.: *Proč se říká?* Olomouc: Alda, 1994.

Ouředník, P.: *Aniž jest co nového pod sluncem*. Praha: Mladá fronta, 1994.

Šlosar, D.: *Tisíciletá*. Praha, Horizont, 1990.

Klíčová slova ke kapitole 1:

Slovo, lexém (lexikální jednotka), slovní zásoba
lexikologie, sémaziologie (sémantika), onomaziologie, frazeologie a idiomatika,
etymologie, lexikografie,
celonárodní a individuální (aktivní, pasivní) slovní zásoba, výkladové a speciální slovníky
českého jazyka,
rozdělení slovní zásoby, slova spisovná (slova hovorová, neutrální, knižní, termíny,
poetismy), slova nespisovná (profesionalismy, slangismy, argotismy), slova zastaralá a
zastarávající (archaismy, historismy), neologismy, slova expresivní
lexikální a gramatický význam slova, polysémie, homonymie, metafora, metonymie,
synekdocha, zúžení a rozšiřování významu, antonymie, opozitnost, hyperonymie,
hyponymie, kohyponymie
frazém, nevětné a větné frazémy, neslovesné výrazy, přirovnání, rčení, přísloví, pořekadla,
pranostiky, citátové výroky
lexikální výpůjčka (přejímka) a její adaptace v češtině, slovo zdomácnělé, kalk, slovo
domácí
vývojové tendence současné češtiny v oblasti lexika.

2. NAUKA O TVOŘENÍ SLOV

2. 1 NAUKA O TVOŘENÍ SLOV A PŘEDMĚT JEJÍHO STUDIA

Tvoření nových slov je nejdůležitějším prostředkem obohacování slovní zásoby v češtině. Jeho podstata spočívá ve vytváření nových slov na základě slov, která již v jazyce existují. Nauka o tvoření slov studuje právě způsoby, postupy, a též prostředky, které se na tomto procesu podílejí.

2. 1. 1 ZPŮSOBY, POSTUPY A PROSTŘEDKY TVOŘENÍ SLOV

V češtině se uplatňují tyto způsoby tvoření nových slov: **a) odvozování; b) skládání; c) zkracování.**

2. 1. 1. 1 ODVOZOVÁNÍ OBECNĚ

Odvozování (derivative) je základním způsobem tvoření nových slov v češtině. Spočívá v tvoření slova od jiného slova pomocí odvozovacích prostředků. Odvozovacími prostředky (formanty) mohou být předpony, přípony a koncovky, zvrtná zájmena a tzv. zápony.

Podle formantů také určujeme typy odvozování: **a) příponové; b) předponové; c) koncovkové; d) předponově-příponové a e) předponově-koncovkové; f) reflexivizací a g) záponou.**

a) Odvozování příponové spočívá v připojení přípony ke společnému slovotvornému základu: *les - les-ní, měst-o - měst-ský, myslit - myslit-el, Praha - Praž-an*. Srov. následující ukázkou

Přípona je k tomu, aby se připojovala

Těmi příponami není možno jen tak házet, poněvadž i ony mají své náležité místo. Tak přípona *-dlo* znamená nástroj. *Ohýba-dla* jsou nástroje na ohýbání, *lemova-dla* na lemování. Podobně: *vyrovnávadla, zakružovadla, protahovadla, razidla, protlačovadla*. V tělocvičně jsou *kolovadla* (na točení dokola). *Trdlo* byl nástroj na tření lnu za časů babičky B. Němcové. Protože to byl nástroj dřevěný, bezcitný a nezvídavý, mohlo slovo nabýt významu „hlupák“; asi jako *motovidlo*, navíječ niti v tkalcovském stavu. *Bi-dlo* je nástroj na bití, *by-dlo* zařízení na přebývání. *Rucha-dlo* vynalezli bratřenci Veverkové z Pardubic, a tím zdokonalili pluh, takže obracel (rušil) brázdu. *Rozpusti-dlo* je látka na rozpouštění a *prá-dlo* je nato, aby se pralo.

(P. Kucharský, Víš si rady s češtinou ?)

b) Odvozování předponové záleží v předpojování předpony před základové slovo: *kuřák - nekuřák, jazyk - pra-jazyk, hrát - vy-hrát, velký - ne-velký*. Odvozování předponové je méně častější než odvozování příponové, sémantická stránka slov utvořených pomocí předpony je však stejně tak pestrá v případě odvozování příponového. Srov. např. úryvek z knihy P. Kucharského:

Ale ještě si uvědomte, co dovede obyčejná předpona *roz*: *rozpovídáný, rozježený, rozmazlený, rozpálený, rozplakaný, rozčarovaný*. Cítíte tu intenzitu děje ve výraze *rozpršelo se*? Neroztřáslo vás to slovo, nerozmokli jste jako sníh? Nerozmrzeli jste se, že se s výletem musíte rozloučit na celý den? Je to takový přihlouplý nečas, jsme přiotráveni, připosražení nepřízní počasí. Počkejte, ještě tu máme předponu taky takovou všední *u-*: *udýchal se, uběhl, upotil se, urazil ho, ubičoval a ukřičel, usadil se, upil trochu kávy, upil se k smrti, utratil všechno, trápil ho, až ho utrápil*. U Jiráskova *starý dřív Plšek dělala dělala... a přeci se to „událo“!* A co dovede předpona *do-*: *dopracovat se, doplahočit, dokouřit, dostartovat*. Tonda Randáka (spisovatele Rachlíka), vesnického kluka, *dopohlavkovali do čtrnáctých narozenin* a otčím ho *dodal do učení* na ševcovinu.

(P. Kucharský, Víš si rady s češtinou?)

c) Odvozování koncovkové charakterizuje připojená koncovka. Ta je v případě tohoto typu odvozování slovtvorným formantem samostatným: *rychlý -- rychl-e, smutn-ý -- smutn-o, lov-i-t -- lov - φ (φ - nulová koncovka), on -- on-a*.

d) Odvozování předponové - příponové je kombinací odvozování předponového a příponového v tom smyslu, že ke společnému slovnímu základu přidáme předponu a současně příponu: *pa-hor-ek, ná-hrdel-ník, bez-naděj-ný, zá-keř-ný*.

e) Odvozování předponové - koncovkové spojuje odvozování předponové s odvozováním koncovkovým. Spočívá v přidání předpony před základové slovo a současně v připojení koncovky ke společnému slovtvornému základu. Východiskem bývá často předložkové spojení, u nepředložkových předpon potom výhradně podstatné jméno: *na břeh-u -- ná-břež-í, měst-o -- ná-měst-í, na dvoř-e -- ná-dvoř-í, vod-a -- roz-vod-í, bez barvy -- bez-barv-ý*.

f) Specifickým způsobem odvozování, které se uplatňuje výhradně u sloves, je **reflexivizace**. Reflexivizace spočívá v přidání zvrátneho zájmena *se, si* ke slovesu: *vidět - vidět se, otrávit -- otrávit se, bít -- bít se, spálit -- spálit se*. Někdy dochází současně i k přidání předpony: *pátrat -- do-pátrat se, číst -- za-číst se, říci -- uříci se, kouřit -- za-kouřit si*.

g) Ojedinelým způsobem odvozování v češtině je odvozování **záponou**: *kdo -- kdo-si, jaký -- jaký-si, kdo -- kdo-ž, co -- co-že*.

2. 1. 1. 1. 1 ALTERNACE HLÁSEK

2. 1. 1. 1. 1. 1 ALTERNACE SAMOHLÁSEK

Alternace samohlásek se může týkat: **a) jejich kvantity; b) jejich kvality; c) jejich změn kvantitativně - kvalitativních a d) jejich záměny s hláskou nulovou.**

a) Změny kvantity mohou být dvojí: **aa) alternace krátkí** (např. *á/a: strádat - strádatel*); **ab) alternace dlouhí** (např. *i/í: nosit - nosít*).

b) Změny kvality samohlásek znamenají vystřídání jedné samohlásky samohláskou jinou (např. *e/o*: *ležet* - *položít*).

c) Změny kvantitativně - kvalitativní se týkají změn samohlásek i jejich délky (např. *ě/í*: *věž* - *vížka*; *í/ě*: *vybírat* - *výběr*).

d) Záměna samohlásek s hláskou nulovou v tom, že se: **da) samohláska vkládá** (např. *ø/e*: *léčba* - *léčebný*) **db) samohláska vypouští** (např. *e/ø*: *nadechnout* - *nadchnout*).

2. 1. 1. 1. 2 ALTERNACE SOUHLÁSEK

Alternace souhlásek se může týkat **a) jejich měkčení; b) jejich tvrdnutí; c) záměny souhlásek s hláskou nulovou a d) změny souhláskových skupin.**

a) Měkčení souhlásek je jevem starobylým, který pochází už z období pračeského. Týká se z dnešního hlediska: **aa) měkčení v rámci jedné souhlásky** (např. *t/t'*: *kohout* - *kohoutí*); **ab) měkčení se změnou jedné souhlásky v jinou** (např. *k/č*: *vnuk* - *vnučka*; *h/z*: *nahý* - *naze*; *t'/c*: *mlátit* - *mlácení*).

b) Tvrdnutí samohlásek bylo historicky až druhotné (po měkčení). Mohlo probíhat podobně jako v předchozím případě: **ba) v rámci jedné souhlásky** (např. *t'/t*: *platit* - *plat*); **bb) tvrdnutí se změnou jedné souhlásky souhlásku jinou** (např. *č/k*: *útočit* - *útoků*).

c) Záměna souhlásky s hláskou nulovo se objevuje především v přídavných jménech vztahujících se k místním názvům (např. *k/ø*: *Norimberk* - *norimber-ský*).

d) Změny souhlásky skupin mají též starobylý původ. Spočívají ve střídání jedné souhláskové skupiny skupinou jinou (např. *sk/št'*: *ruský* - *ruština*; *šk/šť'*: *hruška* - *hruštička*).

2. 1. 1. 2 SKLÁDÁNÍ OBECNĚ

Skládání slov není pro češtinu tak významné jako odvozování. Při skládání vstupují do nově utvořeného slova minimálně **dva slovo tvorné základy**. **Přední člen** takové složeniny bývá v podobě základu (*kamen-o-lom*, *vrt-i-chvost*, *střel-mistr*). Mezi nimi se může objevit spojovací samohláska - vokál (častější případ), nebo nemusí. **Zadní člen** bývá zpravidla shodný s jedním ze základových slov (*zvěrolékař*, *červenobílý*), pokud je však skládání kombinováno s odvozováním, pak bývá i tento zadní člen odvozen příponou, příp. koncovkou (*lichokopyt-ník*, *černovlas-ý*).

Ke složeninám řadíme i slova vzniklá prostým spřežením skladebního slovního spojení (obvykle víceslovného pojmenování) v jedno slovo (např. *pozoru hodný* -> *pozoruhodný*, *sebe vzdělání* -> *sebevzdělání*, *čtyři a třicet* -> *čtyřiatřicet*).

2. 1. 1. 3 ZKRACOVÁNÍ OBECNĚ

S výhodou se užívá umělých slov ve farmaceutickém průmyslu. Léčiva vyrábí Spofa (Spojení farmaceutické závody). Názvy léků se často tvoří z označení jejich chemického složení. Tak proti bolestem v kloubech, v kříži dostávají pacienti „ketophenylbutazon“ (snad jste si nezlomili jazyk, než jste to přečetli); lék se jmenuje Ketazon. proti rýmě předpisují lékaři Sanorin: **sano** (léčím), **rhinitis** (rýma), při cukrovce užívají nemocní Orabet: orální (ústní) antidiabetikum, proti nedostatku vitamínů pomáhá Spofavit: **Spofa** - vitamín.

Umělým slovem je např. i název afrického státu *Tanzanie*: Tanganika (čti tangaňika) - Zanzibar. Tanzanie vznikla spojením těchto dvou zemí; jméno dostala spojením prvních slabik názvů obou zemí a připojením zakončení *ie* (jako Indie, Francie, Brazílie).

(J. Jelínek, Vl. Styblík, Čtení o českém jazyku)

Zkracováním vznikají zkratky a zkratková slova. Souvisejí s dynamikou vývoje společnosti a slouží k ekonomii jazykového systému a vyjadřování (*ČMKOS - Českomoravská komora odborových svazů, Setuza - Severočeské tukové závody*).

ÚKOL Jakým způsobem (odvozování, skládání, zkracování) vznikla tato pojmenování ? *Plynoměr, plynový, ohnivzdorný, ohňový, hasič, plamenný, nehořlavý, vodotěsný, TGV, Secheza, slávista, masarykovec, FK, velkofilm, Chemopetrol, zadaptovat, souhvězdí, cestovat, PC, vyhrát, CD, velkoobchodní, přihrát, knižní, hráč, spoluhráč, náhrdelník, opravit, desatero, Benelux.*

2. 1. 2 SLOVOTVORNÁ STAVBA SLOVA

Porovnáním slova odvozeného se slovem základovým zjistíme jejich společnou část, kterou označujeme jako **slovotvorný základ**. Slovotvorný základ se může krýt s **kořenem** základového slova (**muž** - **muž**-ský), nebo s jeho komplexním tvaroslovným kmenem (**překláda-t** - **překlada-tel**, **lékař** - **lékař-ka**). Slovotvorný základ může být s formou základového slova totožný hláskově (*ocel* - *ocelový*), může se však i hláskově odlišovat (*vybírat* - *výběrčí*). O hláskových změnách při odvozování se pojednává v kapitole **2. 1. 1. 1. 1. 1.**

Část, která je u odvozeného slova rozdílná od slova základového, se nazývá **formant**. Může jím být: **a) předpona** (*pra-otec*); **b) přípona** (*sběratel* - *sběratel-ka*) a **c) koncovka** (*rychlý* - *rychl-e*).

U složených slov rozlišujeme **první člen a zadní člen**. Ten má u vlastních složenin podobu kmene (**stroj**/mistr), příp. kmen se spojovací samohláskou zdůrazňují složenost slova (na rozdíl od pouhého spojení dvou slov bez jakékoli změny - **okamžik**, tj. *mžik oka*). **Zadní člen** se může vyskytovat ve formě celého slova (*čtvrt-hodina*), nebo v případě komplexního způsobu kompozičně-derivačního (viz kap. **2. 3. 2. 2.** a **2. 3. 3. 2.**) v podobě základní kmene (*romanopis-ec*).

2. 1. 3 ZÁKLADNÍ SLOVOTVORNÉ VZTAHY

Z hlediska **onomaziologie** lze vyčlenit skupinu slov **slovotvorně nemotivovaných, značkových** (*hmyz, pes, les*) a skupinu slov **slovotvorně motivovaných, popisných** (*školní, knihovna, zralost*).

Ve vzájemném slovotvorném vztahu rozlišujeme **slovo základové (fundující, resp. motivující)** a **slovo utvořené (fundované, resp. motivované)**. Slova **fundovaná, utvořená** se opírají o slova **fundující, základová**. Mezi slovem základovým a slovem utvořeným existují **slovotvorné vztahy fundace a motivace**:

<i>školit</i>	-	<i>školitel,</i>	<i>kniha</i>	-	<i>knižní</i>
<i>slovo fundující</i>		<i>slovo fundované</i>	<i>slovo fundující</i>		<i>slovo fundované</i>
<i>motivující</i>		<i>motivované</i>	<i>motivující</i>		<i>motivované</i>
<i>/základové/</i>		<i>/utvořené/</i>	<i>/základové/</i>		<i>/utvořené/</i>

Tyto vztahy lze zjišťovat z pohledu současného jazyka. U mnoha slov totiž běžný uživatel jazyka nezná jejich původ, jejich slovotvorná motivace je tedy zastřena. Odkrýt tyto historické vztahy může jen etymologické zkoumání. Ve školské praxi se proto provádějí rozборы takových slovotvorných vztahů, u kterých není nutné znát historický vývoj češtiny.

ÚKOL Určete, o které základové slovo (či slova) se opírají tato utvořená slova: *zápis, ručitel, knižní, zpěv, slézt, velkoobchod, rybář, pozoruhodný, podporučík, stromoví, poúnorový, železničář, nápis, všeznalec, hlučný, zapamatovatelný, house lvíče, učitelka, sportovkyně, okamžik, chudák, rychlost, staroba, přehrát, modře, ocelový, bezpečnostní, účinek, zlomek, lepidlo*.

2. 1. 4 POJMENOVACÍ (ONOMAZIOLOGICKORELAČNÍ) KATEGORIE

Onomaziologické kategorie představují charakteristiku slova z hlediska obecného významu. Zahrnuje vedle slov utvořených i slova prvotní. Onomaziologická kategorie hromadnosti tak zahrnuje jak výrazy odvozené (*žactvo, svalstvo, listí*), tak i výrazy z dnešního pohledu neutvořené (*hmyz, skot, písek*). Obecně se uvažuje o onomaziologických kategoriích substance, vlastnosti (kategorie příznaku substance), děje (kategorie příznaku substance) a okolnosti (kategorie příznaku příznaku).

Slovotvorná kategorie je pojem užší a týká se pouze slov vzniklých odvozováním, příp. skládáním.

V českém slovotvorném systému lze na základě významových vztahů mezi slovem fundujícím (motivujícím) a fundovaným (motivovaným) mezi vyčlenit tyto **onomaziologickorelační kategorie**: **a) kategorii mutační; b) kategorii modifikační; c) kategorii transpoziční; d) kategorii reprodukční a e) kategorii integrační**. Určujeme je podle významového poměru utvořeného slova ke slovu základovému.

2. 1. 4. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ

Tato kategorie zahrnuje daleko nejvíce odvozených slov. Její podstatou je skutečnost, že slovo odvozené označuje jinou substanci, než slovo základové: *učit* = děj, *učitel* = kdo učí; *leštit* = děj, *leštidlo* = prostředek děje; *zkrátit* = děj, *zkratka* = výsledek děje aj. Kategorie mutační obsahuje všechny ty případy odvozených slov, u kterých dochází ke **změnám významu**.

2. 1. 4. 2 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ

Zahrnuje všechna odvozená slova, která se od svých základových slov liší jen určitým příznakem. Tento příznak význam základového slova jen **modifikuje**: *strom* - *stromek*, *lékař* - *lékařka* (označení ženské osoby), *pták* - *ptáče* (název mláďete) aj.

2. 1. 4. 3 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ

Spočívá v **zachování** významu základového slova. Ten je ztvárněn pouze v jiném slovním druhu. Význam slova je tedy pouze přenesen (**transponován**) z jednoho slovního druhu do jiného: *honit* = děj, *hon* = děj, *špatný* = vlastnost, *špatně* = *vlastnost*; v prvním případě změna slovesa -> podstatné jméno, ve druhém přídavné jméno -> příslovce. Význam obou slov zůstává stejný.

2. 1. 4. 4 KATEGORIE REPRODUKČNÍ A INTEGRAČNÍ

Kategorie reprodukční je omezena na tvoření sloves imitujících příslušná základová citoslovce: *mečet* = dělat *mé*, *ječet* = volat *jé* apod. Případně tato kategorie označuje i odvozování z původně jiných slovních druhů: *hromovat* = říkat *hrome*, *hrom do toho*. Tyto výrazy (*hrome*, *sakra*) však sekundárně nabyly funkce citoslovcí.

Podobně i **kategorie integrační** je jevem pouze omezeným, a to na skládání slov. Podstata této kategorie spočívá v rozložení celého výrazu na jeho jednotlivé části: *lesostep* = les i *step*, *zlato-červeno-černý* = zlatý, červený a černý. Někdy se tato kategorie označuje též jako **koordinační**.

2. 1. 5 SLOVOTVORNÉ TŘÍDY (KATEGORIE), TYPY A PODTYPY

Slovotvorné třídy jsou skupiny slov, vyčlenění na základě stejné slovnědruhé povahy slovotvorného základu a obecného významu slovotvorného základu. Jako příklad uveďme skupinu *názevů nositelů vlastností* (přípony *-ec*, *-ík*, *-ák*, *-áč*, *-och*, *-án*, *-ice*, *-ka*, *-ina*, *-ek*, atd.). Skupina slov označujících *názvy nositelů vlastností* je **slovotvorná třída (slovotvorná kategorie)**. Ta obsahuje jednotlivé **slovotvorné typy** (odvozené výše uvedenými příponami). Tak **slovotvorným typem** je např. skupina slov označujících *názvy nositelů vlastností* odvozené příponou *-ík*: *mladík*, *rychlík*. V rámci slovotvorného typu se vydělují **slovotvorné podtypy**. Např. slovotvorný typ *názevů nositelů vlastností* odvozený příponou *-ík* má **slovotvorný podtyp** *-ník*: *celník*, *úředník*.

2. 1. 6 PRODUKTIVITA SLOVOTVORNÝCH PROSTŘEDKŮ

Produktivitou slovotvorných prostředků míníme jejich uplatňování při slovotvorném procesu. Především rozlišujeme **slovotvorné prostředky živé** (z dnešního pohledu se

považují za formant, např. *-ec: chodit - chodec*) a **neživé** (formant lze vydělit jen na základě etymologického zkoumání (např. přípony *-r: mír; -yto: kopyto; -no: prkno* atd.).

Živé prostředky (na rozdíl od **neživých**) mohou být buď **produktivní**, nebo **neproduktivní**. **Neproduktivní prostředky** jsou takové, které jsou i dnes vyčlenitelné (lze rozpoznat formant), nicméně pomocí nich se již nová slova netvoří (např. *-da: křivda, -ež: drůbež* atd.).

Produktivní prostředky mohou být: **a) neomezeně produktivní; b) omezeně produktivní**. Slovo tvorné prostředky **neomezeně produktivní** jsou takové, jimiž se tvoří nová slova za všech okolností. Příkladem mohou být přídavná jména odvozená od jmen osob příponami *-ův, -in*. Slovo tvorné prostředky **omezeně produktivní** se podílejí na tvoření slov jen za určitých podmínek. Např. *názvy nositelů vlastností* se odvozují příponami *-ec, -ák, -áč, -án* atd. Omezenost produktivity slovo tvorného prostředku je dána už jistou synonymií těchto formantů v rámci jedné slovo tvorné třídy.

2. 1. 7 SLOVOTVORNÝ A MORFEMATICKÝ ROZBOR SLOVA

Při **slovo tvorném rozboru** zjišťujeme jakým způsobem (slovo tvorným postupem) bylo slovo utvořeno. Určíme nejprve **slovo základové**, pak společný **slovo tvorný základ**, poté vyčleníme **slovo tvorný prostředek (formant)**, kterým bylo slovo utvořeno. Zaznamenáváme rovněž **hláskové alternace**, které uvedený proces doprovázejí (pokud k nim ovšem při příslušném slovo tvorném procesu došlo). U slov vzniklých odvozováním určíme též **onomaziologickou (slovo tvornou) kategorii**. Někdy též můžeme uvést (zvláště u podstatných a přídavných jmen) **slovo tvornou kategorii**. Slovo tvorný rozbor může mít tuto podobu:

odběratel (odbírat, odbíra-, -tel, í>ě, kategorie mutační, název činitele děje)

babiččin (babička, babičk-, -in, k>č, kategorie mutační, příd. jméno přivlastňovací)

příkaz (příkázat, příkaz, - φ nulová koncovka, při>pří, á>a, kategorie transpoziční, název děje)

Morfematickým rozbohem zjišťujeme jednotlivé součásti/prvky, které se podílejí na stavbě slova. Tyto stavební prvky slova se označují jako **morfémy**:

po - sluš - n - ě

předpona kořen přípona koncovka/ přípona

za - u - ja - t- ost - -φ

předpona předpona kořen přípona přípona koncovka

ne - prav - i - del - n - ý

předpona kořen přípona přípona přípona koncovka

po - ruch - a

předpona kořen koncovka

Morfematický rozbor zkoumá **stavbu slova, slovotvorný rozbor** jeho **vznik** na základě slovotvorných postupů.

ÚKOL 1. Proveďte slovotvorný rozbor těchto slov: *honba, ohniskový, pořadatel, úlovek, uhrát, hudební, maminčin, ochrana, psí, bratrův, odolatelny, bezpečnostní, holubí, mýdlový, velikánský, křišťálový, trestný, knížka.*

Nezapomeňte uvést k daným slovům slovo základové, slovotvorný základ, slovotvorný prostředek/formant, hláskové změny (dochází-li k nim).

2. Proveďte morfematický rozbor slov: *výrobek, sladkost, utírat, opravit, dostatek, nahlížet, prosba, statnost, neobnovitelný, rozkrok, místní, držadlo, nemožnost, neklidný, zpracovatelný, starost, náskok.*

2. 2 ODVOZOVÁNÍ

2. 2. 1 ODVOZOVÁNÍ PODSTATNÝCH JMEN

Podstatná jména se odvozují v češtině nejčastěji **příponami**. Omezeně se uplatňují také i další způsoby odvozování a to odvozování **předponami, odvozování předponově-příponové** a **odvozování předponově-koncovkové**.

POZNÁMKA Odvozování **koncovkami**, které se uplatňuje především při odvozování, podstatných jmen a příslovcí, zde zařazujeme do **odvozování příponového**.

2. 2. 1. 1 ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONOVÉ

2. 2. 1. 1. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ

Nejširší skupinu odvozených podstatných jmen tvoří slovotvorné třídy kategorie mutační. Tato jména označují jiné skutečnosti (substance) než jejich slova základová. Kategorie mutační zahrnuje tyto slovotvorné třídy: **a) názvy činitelské, b) názvy prostředků děje, c) názvy výsledků děje, d) názvy konatelské, e) názvy nositelů vlastností, f) názvy obyvatelské, g) názvy příslušenské, h) názvy míst.**

2. 2. 1. 1. 1. 1. NÁZVY ČINITELSKÉ

Činitelské názvy tvoří velmi početnou skupinu a zahrnují několik slovotvorných typů. Pojmenovávají zpravidla živé bytosti (osoby, zvířata), které jsou původcem nějaké činnosti. Názvy činitelské se odvozují od sloves, jen zcela výjimečně od podstatných jmen.

Nejfrekventovanější slovotvorné typy vytvářejí odvozeniny s příponami:

-tel: *objednatel, obnovitel, cvičitel, spasitel, doručovatel, ředitel, sběratel*

-itel: *dohlížitel, pokušitel, stavitel, trpítel*

-č: *nosič, sazeč, kráječ, lamač, natěrač, lepič*

-ce: *tvůrce, průvodce, vůdce, nálezce, výherce*

-ec: *letec, herec, rytec, žnec, běžec, chodec*

-čí: rozhodčí, nákupčí, náhončí, závodčí

-ník: nájemník, pracovník, následovník, stavebník

-ák: tulák, kuřák, žebrák, piják, zpěvák, pasák

-ař/-ář: písař, pekař, kuchař; lhář, žhář, opravář.

2. 2. 1. 1. 1. 2 NÁZVY PROSTŘEDKŮ DĚJE

Názvy prostředků děje označují předměty, které slouží pro nějakou činnost, nebo k nějakému účelu. Společným znakem těchto slov je jejich odvození od sloves. Srov. úryvek

A teď: víte, co je letadlo. Ovšem, přístroj na létání a je jich už mnoho a české výroby, nejen starých cizích aeroplánů. V češtině to slovo existovalo dávno před vynálezem létání, jenže znamenalo prostě pták. Jazykozpytec by výklad podepřel, že slovo pták samo znamená tvora létajícího, ale to bychom zabrousili až do staré řečtiny.

(P. Kucharský, Víš si rady s češtinou ?)

Slovotvorná třída názvů prostředků děje zahrnuje následující slovotvorné typy. Nejčastějšími příponami jsou:

-č: spínač, počítač, vysavač, odpařovač, urychlovač, kráječ

-dlo: platidlo, ličidlo, umývadlo, mazadlo, lepidlo, rydlo

-tko: zrcátko, sedátko, kružítko, razítko, držátko, mluvítko

-čka: děrovačka, vysílačka, pračka, míchačka, sušička

-ka: nálevka, měrka, sponka, osuška, pojistka, kolébka

-ník: zásobník, výměník, dopravník, výparník, oběžník

-ivo: léčivo, krmivo, hnojivo, stelivo, palivo, řezivo.

2. 2. 1. 1. 1. 3 NÁZVY VÝSLEDKŮ DĚJE

Názvy výsledků děje označují věc, která tímto dějem vznikla. Odvozují se od sloves. Produktivní přípony jsou:

-ek: výpisek, ústřížek, výtažek, náčrtek, přestupek, úlomek

-ka: zkratka, podložka, značka, záložka, omítka

-ec: škrábanec, stříkanec, nástavec, podstavec.

2. 2. 1. 1. 1. 4 NÁZVY KONATELSKÉ

Názvy konatelské se na rozdíl od názvů činitelských odvozují výhradně od podstatných jmen. Označují zpravidla osobu, která se skutečností (věcí) vyjádřenou základovým podstatným jménem něco činí. Tato slovotvorná třída je početná (dané přípony jsou produktivní), nikoli však rozsáhlá:

-ář/-ař: *sklář, rybář, kamnář, lnář, francouzštinář, češtinář; četař, bruslař, koulař, sjezdař, kapsář, bytař*

-ník: *klenotník, kloboučník, kožešník, obuvník, kadeřník.*

2. 2. 1. 1. 1. 5 NÁZVY NOSITELŮ VLASTNOSTÍ

Názvy této slovotvorné třídy označují živé bytosti, jevy i předměty, které mají příslušnou vlastnost vyjádřenou základovým přídavným jménem. Je to velmi početná skupina s mnoha rozmanitými slovotvornými typy. Uvedme si alespoň nejčastější přípony:

-ec: *lakomec, stařec, dravec, zaměstnanec, vyslanec*

-ík: *mladík, bídník, nešťastník, rychlík, nezbedník*

-ek: *spodek, vnitřek, mládek, stárek, žloutek, bílek*

-ice: *pravice, levice, beranice, oranice, smaženice*

-ka: *přímka, křivka, kráska, nebožka, višňovka, ořechovka*

-ina: *čeština, němčina, rovina, kyselina, sloučenina.*

2. 2. 1. 1. 1. 6 NÁZVY OBYVATELSKÉ

Tato slovotvorná třída zahrnuje názvy osob pojmenovaných podle místa, ve kterém bydlí, resp. ze kterého pocházejí. To se týká názvů vesnic, měst, oblastí, dílčích státních útvarů, zemí, světadílů.

Nejčastějšími příponami jsou:

-an: *Pražan, Benátčan, Moravan, Holand'an, Američan*

-ák: *Pražák, Hradečák, Tyrolák, Bavorák, Bosňák*

-ec: *Portugalec, Japonec, Bretonec*

-φ: *Ir, Rus, Srb, Dán, Ital, Čech, Nor, Švéd, Ind.*

Do této slovotvorné třídy patří i názvy některých výrobků z původem z těchto měst nebo zemí. Odvozují se zejména příponami: **a) -ka** (např. minerální vody *poděbradka, bílinka*; slepice *holandka*; uzenina *debrecínka*); **b) -ák** (salámy *tyrolák, uherák*).

2. 2. 1. 1. 1. 7 NÁZVY PŘÍSLUŠENSKÉ

Názvy této slovotvorné třídy označují příslušnost nějaké osoby k nějaké skupině lidí. Nejčastěji to bývají politická hnutí, filozofické a umělecké směry/skupiny, či významné rody aj. Nejdůležitějšími slovotvornými typy této třídy jsou tyto:

-ovec/-ovna: *masarykovec, wágnerovec, dvořákovec, lumírovec, Přemyslovec, Stuartovna, Piastovec, Arpádovna*

-ista: *realista, idealista, socialista, kapitalista, purista*

-ník: *vrstevník, družstevník, straník, kališník*

-ář/-ionář: *odbojář, odborář; legionář, milicionář.*

Základovými slovy jsou substantiva.

2. 2. 1. 1. 1. 8 NÁZVY MÍST

Pro označení místa máme příponu -na nebo -árna, také -ovna: kotelna (tam jsou umístěny kotly), kotlárna (tam se vyrábějí); sazárna, lyžárna atd.; podle pekárna je tvořena pečivárna, což vzbudilo protesty; ale jak jinak označit pekárnu pečiva? Ještě máme v záloze příponu -iště: hřiště (nebo hříště), *brambořiště*. Jeden úředník dumal nad vyhláškou, kterou chtěl souborně označit místo, kde se může vyskytovat starý materiál pro sběr; vymyslel pro sklepy, půdy a různá zákoutí název *výskytistiště*. Jeho soudruzi, podobní tvůrci z povolání, se nejprve tomuto nezvyklému výrazu smáli, pak jej opisovali do svých hlášení, až nám dnes slouží obecně.

(P. Kucharský, Víš si rady s češtinou?)

Tato slovo tvorná třída označuje místa podle toho, co se na nich koná, nalézá, příp. podle význačné (nápadné) vlastnosti tohoto místa. Základovými slovy mohou být slovesa nebo podstatná jména.

Produktivními příponami jsou:

-iště: *hřiště, letiště, závodistiště, cvičišťe, rumišťe, řečiště*

-isko: *hledisko, ohnisko, stanovisko, východisko*

-na: *cihelna, továrna, prodejna, rozhledna, herna*

-árna: *lékárna, mlékárna, ocelárna, železárna, hvězdárna*

-ovna: *knihovna, sborovna, tkalcovna, lisovna, koksovna*

-írna: *brusírna, čistírna, barvírna, tavírna, udírna, mrazírna.*

POZNÁMKA Některé odvozeniny s příponou -iště/-isko se považují za rovnocenné (bez významového rozlišení): *spáleniště - spálenisko, rašeliniště - rašelinisko.*

ÚKOLY 1. Pojmenujte člověka, který: *hraje, někam dopisuje, něco váže, brání, dopravuje, soudí, něco přijímá, něco odesílá, něco nosí, něco zakládá, se rve, něco vybírá, někoho svádí, rozhoduje, učí, za něco ručí, poslouchá, něco odbírá, něco sbírá.*

2. Pojmenujte člověka, který: *chytá ryby, pracuje na jeřábu, vyrábí kola, jezdí na kole, krade kola, vyrábí housle, chytá v brance, sbírá houby, pěstuje brambory, chová králíky, pracuje na fréze, učí francouzštinu, učí češtinu, zápasí ve volném stylu, skáče do výšky, léčí zuby, vlastní a obhospodařuje zahrádku, chová včely, hází oštěpem.*

3. Pojmenujte člověka: *hloupého, chudého, starého, neposedného, který je černé pleti, líný, prudký, mrňavý, hrubý.*

4. Napište spisovné názvy obyvatelů těchto měst: *Ústí, Teplice, Most, Brno, Ostrava, Paříž, Benátky, Moskva, Praha, Liberec, Plzeň, Pardubice.*

5. Napište spisovné názvy obyvatelů těchto států: *Džibuti, Fidži, Ekvádor, Ghana, Finsko, Irsko, Irán, Irák, Etiopie, Laos, Madagaskar, Maledivy, Mongolsko, Niger, Omán, Rwanda, Peru, Salvador, Sierra Leone, Singapur, Sýrie, Tádžikistán, Tonga, Togo, Turkmenistán, Vanuatu, Uzbekistán, Zimbabwe, Západní Samoa.*

6. K uvedeným slovesům utvořte názvy prostředků děje od sloves: *vrtat, lepit, svítit, držet, rýt, šplhat, vysílat, přehazovat, sušit, prát, počítat, stírat, urychlovat, zesilovat, švihat, ukazovat, opírat se, projímat, ředit, mýt, umývat, vypínat, bít.*

7. Pojmenujte místa, kde se: *peče pečivo, kde se chovají koně, krávy, vepři, drůbež, psi, kde se vykrmují zvířata pro jateční účely, kde se prodávají zákusky a dorty, hračky, maso, kde se lidé koupají, zotavují, kde se půjčují knihy, kde se studuje, ošetřuje, kde se vyrábějí cihly, papír, železo, ocel, kde se udí maso, mrazí potraviny, připravují a vydávají/prodávají léky, kde se čeká, pozoruje, kde sídlí ředitel.*

2. 2. 1. 1. 2 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ

Podstatná jména této onomaziologickorelační kategorie vznikají: **a) zpředmětněním děje (názvy dějů)** a **b) zpředmětněním vlastnosti (názvy vlastností).**

2. 2. 1. 1. 2. 1 NÁZVY DĚJŮ

Tato slovtvorná třída vyjadřuje děj ve formě podstatného jména (zpředmětněný děj). Základovými slovy jsou výhradně slovesa. V rámci odvozování příponového zde uvádíme i případy odvození pomocí koncovek. Produktivními slovtvornými typy jsou:

-ek: *úsudek, úvazek, rozsudek, účinek, odpočinek*

-tek: *počátek, začátek, užitek, zážitek, prožitek*

-ba: *těžba, stavba, platba, léčba, tržba, služba*

-ka: *sbírka, zkouška, námitka, docházka, vycházka*

-ní: *učení, pečení, nesení, čtení, kouření, vedení,*

-φ: *lov, hon, boj, plat, lup, zpěv, trh, pád, tok, prodej; řeč, řez, lež, mysl, stráž, odpověď, náplň, výplň.*

2. 2. 1. 1. 2. 2 NÁZVY VLASTNOSTÍ

Tato podstatná jména vyjadřují vlastnosti vyjádřené primárně přídavnými jmény. Proces odvození takovýchto podstatných jmen lze nazvat i zpředmětněním vlastnosti. Základovými slovy mohou být i zájmena a číslovky.

Nejdůležitějšími slovtvornými typy jsou:

-ost: *tvrdohlavost, malichernost, slabost, trpělivost, malost*

-ství: *lakomství, bohatství, slabošství, malířství*

-ctví: *dobráctví, měšťačtví*

-ina: *doktořina, taškařina, psina, kocourkovština*

-oba: *staroba, chudoba, mdloba, choroba, siroba*

-ota: *teplota, prázdnota, lakota, žebrota, dobrota.*

ÚKOL 1. Vytvořte podstatná jména vyjadřující vlastnost z následujících základových přídavných jmen: *lidský, zoufalý, zralý, viditelný, budoucí, český, trpělivý, nadnesený, dobyvačný, snášenlivý, nepřejícný, abstraktní, melodický, solidní, vzácný, měkký, prázdný, teskný, slabý, hluchý, cizí, zlý, tupý, opuštěný, zelený, hnědý, šedý, oranžový, modrý, červený, dvojité.*

2. K následujícím slovesům vytvořte podstatná jména dějová: *vycházet, kreslit, sbírat, jásat, klusat, žít, syčet, usoudit, prožít, modlit, ženit se, bít (se), chodit, hádat se, zkrátit, bájit, srazit se, pít, povídat, rvát se, hlídat, vládnout, zpívat, odvést, zapadat, platit, vyvíjet (se), vyprodávat, radit, prohrát, zradit, předpovědět, spát.*

2. 2. 1. 1. 3 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ

Názvy onomaziologickorelační kategorie modifikační se liší od svých základových slov jen nějakým dílčím významovým rysem (pohlaví, velikost, množství, expresivita). Základovými slovy jsou výhradně podstatná jména (stejná slovnědruhá třída). V rámci odvozování pomocí přípon probíráme i odvozování koncokové. Kategorie modifikační zahrnuje tyto slovtvorné třídy: **a) názvy zdrobnělé; b) názvy zveličelé; c) názvy přechýlené; d) názvy mlád'at a e) názvy hromadné.**

2. 2. 1. 1. 3. 1 NÁZVY ZDROBNĚLÉ

Názvy zdrobnělé označují živé bytosti, předměty i skutečnosti menších rozměrů než je základové podstatné jméno. Mívají ráz expresivní.

Nejčastějšími příponami jsou:

-ek: *stromek, soudek, domek, žáček, pejsek, dárek, listek*

-ík: *prstík, nožík, kolík, koník, psík, čertík, košík*

-ka: *lod'ka, rybka, stránka, knížka, nožka, ručka, nožka*

-ička: *ručička, nožička, lodička, rybička, včelička, vodička*

-ečka: *knížečka, stráněčka, chvílečka, čárečka, dírečka*

-ko: *okénko, očko, vínko, zrnko, slůvko, slunko, lůžko.*

2. 2. 1. 1. 3. 2 NÁZVY ZVELIČELÉ

Názvy této skupiny zase pojmenovávají předměty větší, resp. mohou mít i zápornou expresivitu (*-izna*).

-isko: *chlapisko, psisko, dubisko, skalisko, ušisko*

3. Uved'te u následující jmen pojmenování samce, samice, mláděte: *pes, kocour, srnec, ovce, koza, prase, daněk, jelen*.

4. Utvořte k uvedeným jménům příslušné názvy hromadné: *dub, smrk, jedle, keř, šaty, větev, sloup, list, rákos, réva, vrba*.

2. 2. 1. 2. ODVOZOVÁNÍ PŘEDPONOVÉ

Odvozování přeponami se uskutečňuje prostým spojením základového slova s předponou. Předpony mohou být: **a) pravé (nepředložkové)** a **b) nepravé (předložkové)**. Předpony význam odvozeného slova **modifikují**.

a) Nejčastějšími **předponami pravými** jsou:

ne-: *nekatolík, nepřítel, nevoják, nevzdělanec, nesouhlas*

pra-: *praotec, pračlověk, prales, prajazyk, Praslovan*

pře-: *přechota, přemíra, přesila*

pa-: *pavkus, pavěda, paumělec, paklič*

sou-: *souhra, soutok, souběh, souzvuk, souboj*.

b) Nejfrekventovanějšími **předponami nepravými** jsou:

pod-: *podtitul, podplukovník, podporučík, podpraporčík*

před-: *předzápas, předskokan, předzpěv, předšň, předprodej*

mezi-: *mezihra, mezičlen, mezisoučet, mezipatro, mezičas*

nad-: *nadčlověk, nadvýroba, nadporučík, nadpraporčík*

proti-: *protistrana, protivítr, protijed, protilék, protiklad*.

2. 2. 1. 3. ODVOZOVÁNÍ SMÍŠENÉ

Odvozování smíšené může být dvojitá: **a) předponově-příponové** a **b) předponově-koncovkové**.

a) **Předponově-příponové odvozování**

Při tomto způsobu se jméno v předložkovém pádě odvozuje přidáním přípony k tvaru jména v předložkovém pádě, příp. současně předponou a příponou a mluvnická charakteristika základového slova se mění:

ná-...-ník: *náhrdelník, nátělník, náčelník, nádeník*

pod-...-ek: *podbradek, podpatek, podvozek*

po-...-nice: *pohrudnice, pobřišnice*.

b) **Předponově-koncovkové**

Odvozená slova se tvoří současně předponou i koncovkou, příp. přidáním koncovky k tvaru jména v předložkovém pádě. Stejně jako u předchozího typu je základovým slovem

podstatné jméno, resp. předložkové spojení (u nepravých předpon). Mění se i mluvnická charakteristika základového jména:

bez-...-í: *bezprávi, bezvládí, bezvětrí, bezčasí*

po-...-í: *pobřeží, pohoří, povodí, pohraničí, Posázaví*

sou-...-í: *souhvězdí, sousoší, souostrovi, soukolí.*

ÚKOLY 1. Pojmenujte jedním slovem: *krajinu za hranicemi, kraj v povodí řeky Vltavy, krajinu mezi dvěma řekami, krajinu pod horami, prostor uprostřed města, na kraji města, před mostem, spojení dvou n. více slov, vět, států, ostrovů, hvězd; doba, kdy nikdo nevládne, kdy nevaně žádný vítr, kdy se nelze dovolat práv, kraj pod hradem, území na břehu moře, řeky, kraj za mořem/oceánem, povodí řeky Otavy.*

2. Určete onomaziologickorelační kategorii (mutační transpoziční, modifikační) utváření následujících slov: *topič, vzpěrač, pozorovatel, medvědice, starost, lékařka, choroba, Nováková, správa, hlasový, maminka, skok, jásos, Kamišová, zralost, činitel, cestovat, brzičko, cize, bojovat, žadonit, vrhnout, hliníkový, lesní smyčcový, staříčkový, asistentka, žactvo, velikánský, Buzková, čerpadlo, vysílač, vysílačka, vysílání, sousedka, Afričan, skřípot, ochránce, zvěstovatel, pojistka, nápojový, bramborový, sed.*

2. 2. 2 ODVOZOVÁNÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN

2. 2. 2. 1 ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONAMI

Podivuhodně dovedou jednotlivé nářeční slovníky vystihnout do velkých odstínových jemností zabarvení zcela specifické. Uvádím: *vlčatý* je tmavožlutý, *liščistý* je červený jako liška, *tisý* je červený jako tisový kmen (tisá kráva, tisý vůl, tisé tele, tak Valaši). K tomu tato substantivní paleta pro domácí zvířata: *kavěna* (kráva černá jako kavka), *krašl'en*, kráva bledechčervená, *plavoň*, plavý vůl, *pivoň*, vůl barvy pivoňkové, *šipoň*, vůl barvy šípkové (jsou to slova slovácká); *šedula*, šedá kráva, *srnula* a *jahoda* (kráva zbarvená jak srna, jak jahoda), *kaproš* = holub černý a bíle kropenatý jako kapr.

Vyskytl se nám shora tvar *liščistý*. Je to tvar valašský a má mnoho protějšků: *běličistý, černistý, kropianistý, kamenistý, skalistý*. Vidíte tedy, že spisovné *zlatistý* není žádnou strojenou vymyšleností. K těmto slovům na *-istý* mají Valaši i tvary na *-astý*: *červenastý, bělastý*.

(P. Eisner, Chrám i tvrz)

Tak jako jména podstatná se i přídavná jména odvozují nejčastěji příponami. Počet jejich odvozovacích přípon je však omezen, proto nevytvářejí tak výrazné slovotvorné třídy jako právě podstatná jména. Z hlediska významového poměru mezi slovem základovým a odvozeným je nejvíce zastoupena kategorie mutační. Modifikační kategorie se omezuje na názvy, které vyjadřují zesílení / zeslabení určité vlastnosti. Transpoziční kategorie zahrnuje odvozeniny ze sloves.

2. 2. 2. 1. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ

Tuto kategorii vytvářejí následující slootovorné kategorie: **a) přídavná jména přivlastňovací; b) přídavná jména vztahová; c) přídavná jména ke jménům místním; d) přídavná jména vyjadřující původ; e) přídavná jména vyjadřující vlastnost podle nápadného znaku a f) přídavná jména s významem podobnosti.**

2. 2. 2. 1. 1. 1 PŘÍDAVNÁ JMÉNA PŘIVLASTŇOVACÍ

Přídavná jména vyjadřují příslušnost k základovému podstatnému jménu. Nejčastějšími příponami jsou:

-ův/-in: *otcův, bratrův, žákův; matčin, sestřin, tetin*

-ský/-cký: *bratrský, řidičský, koňský; mládenecký, cizinecký, plavecký.*

POZNÁMKA Přípony *-ův/-in* přivlastňují **konkrétní osobě**, přípony *-ský/-cký* zase **celému druhu (stylu, směru)**, srov. rozdíl: *bratrův - bratrský, sestřin - sesterský*: Koncovkou *-í* se tvoří přídavná jména k názvům zvířat: *lví, holubí*.

2. 2. 2. 1. 1. 2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VZTAHOVÁ

Tyto názvy vyjadřují vlastnost, která vyplývá ze vztahu k základovému podstatnému jménu. Nejfrekventovanějšími příponami jsou:

-ový: *letadlový, pravcový, mzdový, brzdový, nápojový, listopadový, raketový*

-ní: *rychlostní, tržní, učební, cestovní, listovní, duchovní, klášterní, knižní, kulturní*

-ný: *pramenný, slovesný, rodinný, větný.*

2. 2. 2. 1. 1. 3. PŘÍDAVNÁ JMÉNA KE JMÉNŮM MÍSTNÍM

Odvozují se od vlastních jmen zeměpisných téměř výhradně příponou *-ský*, resp. její variantou *-cký* (*c + ský = cký*). Vyjimečně se uplatňuje z hláskových důvodů i variantní přípona *-jský*:

-ský: *pražský, vltavský, ruský* (*s + ský = ský*), *moravský*

-cký: *budějovický, ústecký, pardubický, olomoucký*

-jský: *barijský, guinejský, samojský.*

Příponou *-enský* jsou odvozena přídavná jména *blanenský, brněnský*; příponou *-ecký* přídavné jméno *hlinecký*.

2. 2. 2. 1. 1. 4 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VYJADŘUJÍCÍ PŮVOD

Tato přídavná jména označují vlastnost látky vyplývající z jejího původu, který pojmenovává základové podstatné jméno. Nejfrekventovanějšími příponami jsou:

-ový: *smrkový, dubový, březový, ocelový, mramorový*

- ny**: *stříbrný, ovesný, kukuřičný, pšeničný, železný*
- ě(e)ny**: *měděný, drátěný, slaměný, hliněný, dřevěný.*

2. 2. 2. 1. 1. 5 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VYJADŘUJÍCÍ VLASTNOST PODLE

NÁPADNÉHO ZNAKU

Uvedená skupina přídavných jmen se odvozuje také od podstatných jmen. Odvozeniny vyjadřují vlastnost jako přítomnost nápadného znaku, který je vyjádřen základovým podstatným jménem. Charakteristickými příponami pro tuto slovotvornou kategorii jsou:

- atý**: *brýlatý, rohatý, nosatý, ušatý, okatý, břichatý, vousatý*
- natý**: *ramenatý, vodnatý, kostnatý, hornatý, hvězdnatý*
- ovatý**: *mezkovatý, pihovatý, jedovatý, princovatý*
- avý**: *kučeravý, špinavý, krvavý, děravý, slzavý, kadeřavý*
- ivý**: *pravdivý, žádozivý, milostivý, důvěřivý, dobrotivý*
- itý**: *píščitý, blanitý, kamenitý, hlasitý, vápnitý*
- ovitý**: *sukovitý, tukovitý, svalovitý, masitý, heslovitý.*

2. 2. 2. 1. 1. 6 PŘÍDAVNÁ JMÉNA S VÝZNAMEM PODOBNOSTI

Tato skupina přídavných jmen označuje vlastnost podle podobnosti s věcí vyjádřenou základovým podstatným jménem. Typickými příponami jsou:

- ový**: *fialový, růžový, oranžový, válcový, kulový*
- ovitý**: *kašovitý, kruhovitý, kulovitý, vejcovitý*
- itý**: *hrotitý, srdčitý, stříbřitý, vejčitý, ostržitý*
- istý**: *stříbřistý, zlatistý, skalistý, trnistý.*

ÚKOLY 1. Vytvořte k následujícím podstatným jménům příslušná přídavná jména přivlastňovací: *žák, sestra, teta, strýc, Jirka, Věra, Libuše, Přemysl, Olga, Silvie, Zuzana, Leona, Ludmila, balady J. Wolk(e)ra, básně Fr. Halase, písně P. Nagye, kopačky Vl. Šmic(e)ra, noviny V. M. Krameria, věta matematika Pythagora.*

2. Vytvořte přídavná jména z těchto jmen místních: *Koněprusy, Brandýs, Oděsa, Hradec Králové, Dvůr Králové, Králův Dvůr, Vysoké Mýto, Baku, Hamburk, Norimberk, Valašské Meziříčí, Údlice, Trhové Sviny, Karlov, Karlovice, Karlovec, Karlín, Zbiroh, Jistebník, Ústí nad Orlicí, Frýdek-Místek, Lhota, Lhotka, Golčův Jeníkov, Královo Pole, Hlinsko, Karviná, Krkonoše.*

3. Napište přídavná jména přivlastňovací odvozená od těchto podstatných jmen: *vydra, kukačka, zajíc, králík, páv, vrána, hříbě, srnec, jestřáb, čmelák, hrdlička, kníže, racek, špaček, labuť.*

2. 2. 2. 1. 2 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ

Tato kategorie zahrnuje odvozená přídavná jména od sloves, příslovcí a z předložkových pádů podstatných jmen. Jedná se v případě sloves o **změnu slovesných tvarů (příčestí, přechodníků)** v přídavná jména. Některá přídavná jména si svůj dějový význam ponechala, jiná se naopak významově vzdálila. Problematika onomaziologických (resp. slovotvorných) kategorií je v těchto případech poněkud složitější. Pro jistou přehlednost zde vymezíme dvě velké skupiny odvozených jmen spadajících do kategorie transpoziční, a to: **a) přídavná jména vzniklá ze slovesných tvarů určitých a b) přídavná jména z příslovcí a předložkových pádů podstatných jmen.**

2. 2. 2. 1. 2. 1 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VZNIKLÁ ZE SLOVESNÝCH TVARŮ

Tyto odvozeniny mohou být: **a) z příčestí minulého** (přidá se pouze koncovka *-ý*: *zběhlý, zralý, vytáhlý*); **b) z příčestí trpného** (přidá se opět koncovka *-ý*: *snědený, dušený, pečený*); **c) z přechodníku přítomného** (vznikají z tvaru pro ženský rod, takže se přidá koncovka *-í*: *pekoucí, hořící, honící*) a **d) z přechodníku minulého** (vznikají z tvaru pro ženský rod, jenom se zdlouží koncové *-i*, tedy *vyhnavší, pozbyvší, přišedší*).

ÚKOL Zopakujte si pravidla pro tvoření přechodníků přítomného a minulého v čísle jednotném (pro každý rod) a v čísle množném.

2. 2. 2. 1. 2. 2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA Z PŘEDLOŽKOVÝCH PÁDŮ

PODSTATNÝCH JMEN A PŘÍSLOVCÍ

Tyto odvozeniny vyjadřují zvládnutí příznaku (okolnost / způsob / míra děje n. vlastnosti), který je vyjádřen v základovém slově příslovcem, resp. příslovečným (předložkovým) pádem podstatného jména: **a) dnes - dnešní, zde - zdejší, tam - tamní, tamější**; **b) bez zásad - bezzásadový, pod krovem - podkrovní, mezi planetami - meziplanetární**. Utváření přídavných jmen typu b) lze považovat i za mutační typ tvoření.

ÚKOLY 1. Vysvětlete významové rozdíly mezi následujícími dvojicemi přídavných jmen: *honící - honící; kropící - kropící; balící - balící; pečící - pečící; brzdící - brzdící; hasící - hasící; řídící - řídící; trávící - trávící; točící - točící; holicí - holicí*.

2. Pojmenujte přídavným jménem věc, kterou lze *zaměnit, pochopit, přijmout, prokázat, udržet, ovládat, pozorovat, obývat, vypátrat, použít, doporučit, opravit, vidět, dokázat, uskutečnit, porovnat*.

2. 2. 2. 1. 3 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ

Tato přídavná jména se odvozují od slov stejného slovního druhu. Základovým slovům mohou přípony dodávat příznak zeslabení nebo zesílení vlastnosti, event. kladný či záporný emocionální příznak. Rozlišujeme dvě základní slovotvorné třídy: **a) přídavná jména s významem zeslabujícím a b) přídavná jména s významem zesilujícím.**

POZNÁMKA Do této skupiny modifikačních přídavných jmen by též patřilo i vyjadřování poměrných stupňů vlastností (stupňování). Považujeme jej však spíše za jev tvaroslovný, a proto stupňování zde samostatně neuvádíme.

2. 2. 2. 1. 3. 1 PŘÍDAVNÁ JMÉNA S VÝZNAMEM ZESLABUJÍCÍM

Tato slovotvorná třída zahrnuje následující slovotvorné typy:

-ičký/-oučký: *mladičký, mladoučký, maličký, malounký* (též vyjádření kladné expresivity)

-inký/-ouneký: *malinký, slabouneký, drobounký* (rovněž i vyjádření kladné expresivity)

-avý: *modravý, bělavý, žlutavý, zlatavý* (označení barevných odstínů).

2. 2. 2. 1. 3. 2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA S VÝZNAMEM ZESILUJÍCÍM

Některé odvozeniny mohou v sobě obsahovat i jistý rys záporné expresivity:

-ánský: *ukrutánský, dlouhánský* **-anánský:** *dlouhanánský*

-atánský: *dlouhatánský* **-itánský:** *hrozitánský.*

2. 2. 2. 2 ODVOZOVÁNÍ PŘEDPONOVÉ

Předponami se odvozují přídavná jména tak, že se předpona předpojí před základové přídavné jméno. Nejčastějšími příponami, které se podílejí se na tomto způsobu odvozování, jsou:

před-: *předškolský, předválečný, předmanželský, předlistopadový*

po-: *pouliční, pozemský, posmrtný, poválečný, polistopadový*

pra-: *pradávný, pramalý, prastarý, praobyčejný, prabídný*

nad-: *nadnárodní, nadlidský, nadosobní, nadprůměrný, nadzvukový*

mezi-: *mezinárodní, mezigenerační, mezilidský, mezipásmový*

proti-: *protivzdušný, protiatomový, protilidový, protiúrazový*

anti-: *antifašistický, antikomunistický, protilidový, protiúrazový*

post-: *posttotalitní, postkomunistický, postsovětský, postgraduální.*

2. 2. 2. 3 ODVOZOVÁNÍ SMÍŠENÉ

Stejně jako u podstatných jmen se i u jmen přídavných uplatňují oba smíšené způsoby odvozování: a) odvozování předponově-příponové a b) odvozování předponově-koncovkové.

a) Odvozování předponově-příponové

Tento nepříliš rozšířený způsob odvozování se děje nejčastěji pomocí těchto předpon a přípon:

na-...lý: *nasládlý, nažloutlý, načervenalý, nahluchlý, navlhlý*

za-...lý: *zašišatělý, zažloutlý, zaružovělý*

při-...lý: *přihloupý, přišpičatělý, přísleplý, přibledlý.*

b) Odvozování předponově-koncovkové

Rovněž i tento způsob odvozování je pro přídavná jména pouze okrajový. Děje se tak zpravidla těmito předponami a koncovkami současně:

bez-...-ý: *bezrohý, bezruký, beznohý, bezzubý, bezvousý*

bez-...-í: *bezličí, bezpalcí.*

Ostatní kombinace (**od-...-ý, před-...-ý**) jsou ještě vzácnější.

ÚKOLY

1. Uveďte antonyma k těmto přídavným jménům: *nestoudný, nejapný, neduživý, nevrlý, neurvalý, nevraživý.*

2. Stupňujte přídavná jména: *tichý, tuhý, snadný, zadní, hladký, hustý, hubený, hrubý, sladký, blízký, dobrý, velký, dlouhý, častý, divoký, malý, mělký, strmý, chytrý, hrbolatý, drahý, ostrý.*

2. 2. 3 ODVOZOVÁNÍ SLOVES

Tak jako podstatná a přídavná jména se i slovesa tvoří v češtině především odvozováním. Odvozování sloves se může uskutečňovat: **a) příponami; b) předponami; c) smíšeně (tj. předponami i příponami současně); d) reflexivizací a e) spojením způsobů uvedených v bodě a) - c) s reflexivizací.**

POZNÁMKA Odvozování typu **smíšeného** je způsob spíše okrajový, který je značně omezen na výrazy typu *odvodnit, odpeckovat, odvodnit, odlidštit, odnárodnit*. Jde o omezeně produktivní slovtvorný typ sloves odvozených od určitých podstatných a přídavných jmen, proto mu nevěnujeme zvláštní kapitolu a na existenci tohoto způsobu odvozování pouze upozorňujeme.

2. 2. 3. 1 ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONAMI

Při odvozování sloves příponami dochází rovněž ke změnám významu mezi slovem základovým a odvozeným. U sloves vzniklých příponovým odvozováním se uplatňují tyto onomaziologickokorelační kategorie: **a) mutační; b) transpoziční; c) modifikační a d) reprodukční.**

Nejrozsáhlejší skupinou sloves odvozených příponami zahrnuje kategorie mutační, naopak omezeně produktivní je kategorie reprodukční, která je omezena jen na specifický způsob tvoření odvozených sloves.

2. 2. 3. 1. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ

2. 2. 3. 1. 1. 1 SLOVESA ODVOZENÁ OD JMEN PODSTATNÝCH

Základovými slovy těchto sloves mohou být: **a) jména označující osoby, resp. živé bytosti vůbec a b) jména označující neživé předměty a jevy.**

a) Slovesa odvozená od jmen osob a jiných živých bytostí se odvozují příponami:

-ovat: *soudcovat, panovat, kralovat, hostovat*

-it: *hospodařit, houbařit, sloužit, včelařit, svědčit.*

b) Slovesa odvozená od názvů neživých předmětů, věcí, a jevů se odvozují nejčastěji příponami:

-ovat: *lakovat, olejovat, motivovat, bubnovat, háčkovat*

-it: *chybit, zářit, kořistit, útočit, toužit, plodit*

-ět/-et: *vonět, hladovět, rozumět; bydlet, slzet*

-at: *hlásat, spěchat, cválat, hnisat, čichat.*

2. 2. 3. 1. 1. 2 SLOVESA ODVOZENÁ OD JMEN PŘÍDAVNÝCH

Tato slovesa pojmenovávají slovesný děj na základě vlastnosti: **a) nositele stavu n. děje a b) předmětu děje.** V prvním případě vyjadřují slovesa změnu stavu, ve druhém se jedná o slovesa činnosti.

a) Slovesa s významem změny stavu se odvozují nejčastěji příponami:

-nout: *mládnout, bohatnout, blednout, tvrdnout, hubnout*

-ět: *dřevěnět, kudrnatět, růžovět, mužnět, šedivět, tučnět*

-at: *červenat, zelenat, modrat, teplat, bělat.*

b) Slovesa činnosti se odvozují nejčastěji příponou **-it** (*sušit, veselit, sladit, dloužit, černit, tupit, čistit*).

ÚKOLY 1. Utvořte k uvedeným podstatným jménům příslušná slovesa: *pán, včelař, sadař, zedník, lenoch, fanda, král, sluha, host, zahrádkář, otrok, blázen, sedlák, soudce, parazit, touha, kosa, vzdor, boj, čtverák, kormidlo, kartáč, lak, zvon, barva, veslo, bagr, beton, brusle, bič, plod, hřích, kořist, báje, báseň, sport, vosk, pudr, tečka, verš.*

2. Vyjádřete slovesem: *Alena se stará choulostivou, lenivou, bledou, mladou, starou, šedivou, dětinskou, hloupou.*

2. 2. 3. 1. 2 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ

Tato slovesa se odvozují od podstatných jmen dějových. Tento postup se označuje též jako **zpětná transpozice** (*bít -> boj -> bojovat*), primární pojmenování dějů totiž představují opět slovesa. Nejčastějšími příponami jsou:

-ovat: *pracovat, obchodovat, cestovat, koncentrovat, bojovat*

-it: *bouřit, strašit, škodit, bájit, slíbit, hřešit.*

ÚKOL Určete onomaziologickou kategorii těchto sloves odvozených od podstatných jmen: *hřmotit, hrozit, válčit, bouřit, cvičit, cestovat, vinit*.

2. 2. 3. 1. 3 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ

Slovesa odvozená od jiných sloves mají obměněný význam buď **lexikální (odvozeniny beze změny lexikálně-gramatické charakteristiky)**, anebo **lexikálně-gramatický (odvozeniny se změnou vidu a průběhu slovesného děje)**.

2. 2. 3. 1. 3. 1 ODVOZENINY BEZE ZMĚNY LEXIKÁLNĚ-GRAMATICKÉ

CHARAKTERISTIKY

Tato skupina zahrnuje: **a) slovesa úsilná (kauzativní)** a **b) slovesa zdrobnělá (deminutivní)**.

a) Slovesa účinná se odvozují od základových sloves nejčastěji příponou: **-it** (*vařit, budít, věsit, hnojit, mořit*).

b) Slovesa zdrobnělá se odvozují zpravidla těmito typickými příponami:

-kat: *capkat, hopkat*

-inkat: *capinkat, spinkat, papinkat, hajinkat*

-ininkat: *capininkat* apod.

POZNÁMKA Všechna uvedená slovesa zdrobnělá jsou výrazy expresivními a užívá se jich především při komunikaci s malými dětmi.

2. 2. 3. 1. 3. 2 ODVOZENINY SE ZMĚNOU VIDU A PRŮBĚHU SLOVESNÉHO

DĚJE

Při odvozování těchto sloves se mohou měnit: **a) slovesa nedokonavá v dokonavá; b) slovesa dokonavá v nedokonavá** a **c) slovesa nenásobená v násobená**.

a) Slovesa nedokonavá se mění v dokonavá nejčastěji příponou **-nout** (*chytat -> chytnout, zvedat -> zvednout*).

b) Slovesa dokonavá se mění v nedokonavá zpravidla těmito příponami:

-vat: *dodělavat, narovnávat, dohrávat, dodávat* (zákl. slovesa *dodělat* apod.)

-ovat: *vybavovat, dostihovat, dodržovat, vykazovat*.

c) Slovesa nenásobená se mění na násobená a vznikají tak:

ca) Slovesa opětovací (iterativa) a **cb) slovesa opakovací (frekventativa)**.

ca) Slovesa opětovací se tvoří těmito příponami:

-it: *nosit (nést), vodit (vést), vozit (vézt)*

-ět/-et: *stavět (stavit); sázet (sádit), věšet (věsit)*

-at: *klesat (klesnout), chytat (chytnout).*

POZNÁMKA Tyto vidové dvojice lze slovotvorně interpretovat i obráceně (*klesat -> klesnout*).

cb) Slovesa opakovací se odvozují zpravidla těmito formanty:

-at: *pásat (pást), jídat (jíst), vídat (vidět)*

-vat: *malovávat (malovat), čekávat (čekat), brávat (brát)*

-vávat: *chodívávat (chodit) atp.*

ÚKOLY 1. K daným slovesům dokonavým utvořte slovesa nedokonavá: *doplatit, vyrůst, zahrabat, chytit, dodělat, dodat, zaclonit, dosušit, převarit, odvodit, pominout, dodržet, koupit, vyloučit, shromáždit, zastoupit.*

2. Uveďte slovesa opakovací k následujícím příkladům: *mazat, česat, vidět, hledět, večereť, kupovat, dát, brát, říkat, hovořit, malovat.*

2. 2. 3. 1. 3 KATEGORIE REPRODUKČNÍ

Tato specifická kategorie zahrnuje: **a) odvozeniny od zájmen** (příponou **-kat** se tvoří slovesa: *tykat, vykat, onikat*) a **b) odvozeniny od citoslovcí**.

Základem pro slovesa odvozená od citoslovcí jsou výrazy označující zvuky neživých objektů, dále zvukové projevy zvířat, u lidí pak jejich citové a volní stavy. Nejčastějšími příponami pro odvozování takových sloves jsou:

-ět/et: *svištět, šustět, pištět; sršet, kvílet*

-it: *bacit, bušit, šustit, vřeštit*

-at: *bouchat, klepat, hafat, pípat*

-kat: *hekat, fňukat, mňoukat.*

ÚKOL Z řady sloves vyberte ta, která byla odvozena od zájmen: *cvrčet, bouchat, onikat, vrčet, vrkat, tykat, mekat, vykat, hekat, foukat.*

2. 2. 3. 2 ODVOZOVÁNÍ PŘEDPONAMI

Odvozování sloves předponami je nejfrekventovanější a nejproduktivnější způsob tvoření sloves. Na rozdíl od jmen podstatných a přídavných má u sloves předponové odvozování mnohem významnější roli. Předpona jen modifikuje lexikální význam slova, proto je předponové odvozování součástí **kategorie modifikační**.

Na odvozování sloves od jiných sloves se podílejí tyto **předpony nepravé**: *do-, na-, nad-, o-, ob-, od-, po-, pod-, pro-, před-, při-, s-, u-, v-, z-, za-*. **Předpony pravé** jsou tři: *roz-, vy-/vý-, vz-*.

Dále se uplatňují **předpony zdvojené**: *nado-, nana-, naob-, naod-, napo-, napře-, naroz-, nas-, navy-, naza-; pona-, ponad-, poob-, pood-, popo-, poroz-, pos-, pou-, povy-, povz-, poz-, poza-; přina-, přio-, připo-, přivy-, příza; vyna-; zpo-, zpod-, zpro-, zpře-*.

Slovesné předpony vyjadřují různé významy místní (umístění, směřování děje), časové, různé modifikace způsobu slovesného děje a hodnocení tohoto děje.

Na příkladu předpony *vy-* si můžeme ukázat její možné významy:

- a) **pohyb vpřed** (*vycestovat, vylétět, vylít*)
- b) „**nabít činností**“ (*vyženit, vyžebrať, vytvořit*)
- c) „**ztratit činností**“ (*vydýchat, vyvlastnit, vykostit*)
- d) **míru děje** (*vylekat, vychválit, vyhynout*)
- e) „**opatřit tím, co je vyjádřeno podstatným jménem v základu**“ (*vyštěrkovat, vyplechovat, vypérovat*)
- f) „**získat n. dodat vlastnost označenou přídavným jménem v základu**“ (*vyhledověť, vystřízlivět, vylepšit*)
- g) **prosté dokonání děje** (*vypěstovat, vyžehlit, vypočítat*)
- h) **způsob provedení děje** (*vysedět, vystřílet, vymřít*).

POZNÁMKA Příklady na odvozování pomocí jednotlivých slovesných předpon by přesáhly možnosti této publikace, proto jsme se omezili pouze na uvedení bližší charakteristiky předpony *vy-*.

ÚKOLY

1. Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* si vyhledejte významy slovesné předpony **do-** a posuďte její významovou specifikaci při odvození těchto sloves: *dosáhnout, dotrpět, dokreslit, dovolat se, dožít se, dojet, doškrabat, došít*.

2. Podobně se zamyslete nad významem předpony **pro-** v těchto slovesech: *prostříhnout, prosedět, proplout, prošedivět, prozradit (se), prohrát, proslunit, prospat, prohospodařit, proběhnout se, provolat, prodražit, promeškat, prohnout se, prosypat*.

2. 2. 3. 3 TVOŘENÍ SLOVES REFLEXIVIZACÍ

Reflexivizací rozumíme odvozování, při němž je slovotvorným formantem zvrátané zájmeno **se**, resp. **si**.

Slovesa odvozená volným morfémem se se odvozují buď od sloves původních (*opřít -> opřít se, klamat -> klamat se, bít -> bít se, nést -> nést se, hrabat -> hrabat se*), nebo od sloves původem ze jmen (*kočkovat se, přátelit se*).

Slovesa odvozená volným morfémem si se odvozují výhradně od sloves (*kazit si, připít si, sednout si*).

2. 2. 3. 4 ODVOZOVÁNÍ SLOVES KOMBINACÍ VŠECH TYPŮ S REFLEXIVIZACÍ

Tyto odvozeniny vznikají tvořením pomocí **složeného morfému** (předpona + volný morfém *se, si*). Tento způsob odvozování není příliš frekventovaný, dochází však při něm ke změnám vidu (slovesa nedokonavá se mění v dokonavá). Odvozeniny zahrnují omezený soubor složených formantů. Nejčastějšími předponami vystupujícími společně s volnými morfémy *se, si* jsou tyto následující:

do- **se:** *dopočítat se, dovolovat se, dopracovat se*

na- **se:** *naběhat se, načekat se, naplakat se*

pro- **se:** *projít se, proskočit se, proběhnout se*

za- **se:** *začíst se, zasnít se, zahloubat se*

při- **si:** *přivstat si, příležitost si*

za- **si:** *zaběhat si, zakouřit si.*

2. 2. 4. ODVOZOVÁNÍ PŘÍSLOVCÍ

2. 2. 4. 1. ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONAMI

Při odvozování příslovcí pomocí přípon se uplatňuje nejvíce onomaziologickorelační kategorie transpoziční, v menší míře pak kategorie modifikační a mutační.

2. 2. 4. 1. 1. KATEGORIE MUTAČNÍ

Základovými slovy pro tato odvozená příslovce jsou: **a) podstatná jména** (příponou *-mo*: *koňmo, loďmo*; příponou *-a/-ů* a *-e/-ů*: *doma, domů, dole, dolů*) a **b) zájmena**.

Příslovce se odvozují od zájmen těmito příponami:

-de/-ude/-ade: *zde, onde, jinde; všude; všade*

-udy/-ady: *kudy, tudy; tady, všady*

-m/-em/-am: *kam, tam; sem; tam, jinam*

-ak: *tak, onak, kterak, jinak*

-dy: *kdy, vždy, jindy.*

POZNÁMKA Příslovce se také tvoří konverzí z podstatných jmen (*večer, ráno, tma, nahlas, nahore, doslova, dokonce*). Tato příslovce se řadí do **kategorie mutační (paralelně lze ovšem tuto konverzi považovat i za transpoziční proces)**, jejich utváření se nazývá **adverbializace** a takto vzniklá příslovce se označují jako **příslovečné spřežky**.

2. 2. 4. 1. 2 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ

Základovými slovy jsou příslovce. Odvozená příslovce vyjadřují zpravidla větší míru n. násobenost nějakého příznaku. Nejčastějšími formanty jsou přípony zdobné.

-ičko: *maličko, brzičko*

-inko/-y: *malinko*

-oučko: *brzoučko*

-ounko: *brzounko*

-cky: *vždycky*

-sky: *opravdovsky.*

2. 2. 4. 1. 3 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ

Do této kategorie patří příslovce odvozená především od přídavných jmen, dále ze základů číselných, slovesných, ojediněle i citoslovečných. V pravém slova smyslu se však jedná o tzv. **zpětnou transpozici**. Je to kategorie s největším počtem adverbii.

Příslovce se odvozují od přídavných jmen převážně **koncovkami**. Tento typ odvozování nazýváme **konverze (odvozování koncovkové)**.

POZNÁMKA Z důvodu jistého zjednodušení a zpřehlednění našich výkladů zařazujeme toto odvozování pomocí koncovek do odvozování příponového, na rozdíl mezi těmito dvěma způsoby však tímto poukážeme.

Příslovce se odvozují od přídavných jmen těmito koncovkami:

-el-ě: *sladce, modře, zle, rychle; silně úředně, denně, jadrně*

-o: *hluboko, vysoko, smutno, horko, těsno*

-y: *venkovsky, městsky, mistrovsky, politicky, lišácky.*

Příslovce ze základů číselných se odvozují příponami:

-mo: *dvojmo, trojmo*

-dy: *mnohdy, druhdy* („časem“)

-krát: *jedenkrát* („někdy“).

Příslovce ze základů slovesných jsou odvozeny formanty:

-mo: *přednožmo, předklonmo, zapažmo*

-ky/-čky/-ačky: *mlčky, plačky, (v)stojáčky* (nář.).

Příslovce ze základů citoslovečných zastupují výrazy odvozené příponou **-ky:** (nespis.), *cupky, dupky.*

2. 2. 4. 2 ODVOZOVÁNÍ PŘEDPONAMI

Předponami se odvozují příslovce většinou opět od příslovcí. Tyto odvozeniny vyjadřují obvykle větší/menší míru nějakého příznaku. Nejčastějšími formanty jsou tyto předpony:

po-: *pozvolna, poblíž(e)*

ne-: *nejinak, nedost(i), nedaleko*

ni-: *nikde, nikudy, nikam*

pře-: *přečasto, předlouho, předaleko.*

2. 2. 4. 3 ODVOZOVÁNÍ SMÍŠENÉ

Smíšený způsob odvozování zahrnuje typ - **předponově-příponový**, např.:

od-...-ud/-ad: *odkud, odsud, odevšad.*

do-....-ud/-avad: *dokud, dosud, dosavad*

po-....-ud/-avad: *pokud, posud, posavad.*

POZNÁMKA Stupňování příslovcí považujeme stejně jako stupňování přídavných jmen za jev tvaroslovný, proto se mu zde zvlášť nevěnujeme.

ÚKOLY

1. Uveďte, jak vznikla následující příslovce: *celkem, nahlas, večer, ráno, kolem, doslova, najisto, potom, zatím, zprava, nalevo, zpočátku.*

2. Uveďte základová slova pro tato odvozená příslovce: *slabě, česky, zle, lehkou, daleko, cizí, bratrsky, otcovsky, technicky, bíle, modře, rychle, nízko, snadno, předně, hezky, vesničky, městsky, venkovsky, rozkvetle, trvale, bojovně, čarovně, spisovně, hovorově, obecně, zřetelně, srozumitelně.*

2. 3 SKLÁDÁNÍ

Z připojených překladů je vidět, že čeština takové složeniny typů jí cizích vyjadřuje analytickým opisem. Jindy zas je vyjadřuje slovními odvozeninami pomocí své bohaté soustavy významotvorných přípon: *der Bretzelverkäufer preclikář, die Furnierfabrik dyhárna, der Müllhaufen smetiště, das Strumpfband podvazek*; jindy postačí předpona: *die Kniebeuge podřep*, jindy zas nastoupí předpona s příponou: *das Armband náramek*. Kromě toho má čeština ještě některé možnosti jiné, velmi jemné: *die Heumahd sena* (plurál, vedle složeniny *senoseč*), *der Nachschnitt: dožínky, dokosky*.

Jen někdy si vynutí praktický život složeninu utvořenou vlastně proti zákonům češtiny: *velkoměsto* na rozdíl od *velkého města*, *velkoobchod* na rozlišení od *velkého obchodu*, *silostroj*, což je stroj na výrobu síly - na rozdíl od *silného stroje*.

(P. Eisner, Chrám i tvrž)

Skládání slov je vedle odvozování další základní způsob tvoření nových slov. Bývá časté zejména v projevech odborných (nutnost adekvátního a maximálně přesného výrazu),

v publicistice a dřívějších dobách se užívalo složenin též jako prostředku uměleckého (např. v době národního obrození).

Podle způsobu utvářenosti rozlišujeme dva základní typy složenin.

2. 3. 1 TYPY SLOŽENIN

2. 3. 1. 1 SLOŽENINY NEVLASTNÍ

Tyto složeniny vznikají pouhým sloučením dvou nebo více slov. Od volného syntaktického spojení slov se však nevlastní složeniny liší specifickým významem, který je zpravidla jiný než pouhé mechanické spojení slov, např. *okamžik* je krátký časový úsek, nikoli doslovně *mžik oka*. Z celých vět vznikají zase složeniny typu citátových spřežek, např. *jaksepatří, bůhvíjaký*.

Složeniny se v řeči odlišují od spojení několika slov tím, že mají **jeden hlavní slovní přízvuk** na první slabice.

2. 3. 1. 2 SLOŽENINY VLASTNÍ

Vlastní složeniny na volné spojení slov rozložit nelze. Alespoň jedna část takové složeniny není ve formě samostatného slova a utváří se až teprve ve složenině: *vodoměr, chorobopis; maloměsto, velkoprodejna*. Na utváření vlastních složenin se obvykle podílí i spojovací morfém (vokál). Bývají to samohlásky **-o, -e, -i**. Ojedinele vznikají vlastní složeniny i bez tohoto spojovacího vokálu (*dvojhlas, trojúhelník*).

Skládáním se tvoří především podstatná a přídavná jména, složená slovesa i příslovce jsou jevem okrajovým a ne příliš produktivním.

2. 3. 2 SLOŽENÁ PODSTATNÁ JMÉNA

2. 3. 2. 1 ČISTÁ KOMPOZICE

Podle významového vztahu členů složeniny je rozdělujeme na: **a) determinační a b) koordinační**.

a) Determinační složeniny podstatných jmen vzniklé čistou kompozicí mohou náležet buď do kategorie **modifikační**, nebo do kategorie **mutační**.

Podstatou **modifikačních determinativ** je, že přední člen složeniny určuje druh objektu (živého/neživého), předmětu, jevu, děje nebo stavu označovaného členem zadním (*černozem, vlastivěda, prvočíslo, samochvála, svítiplyn, mnohohlas*).

U **mutačních determinativ** se určovaným stává přední člen (*kazisvět, nízkokmen, čtvrthodina*).

b) Koordinační složeniny představují spojení dvou souřadných na sobě nezávislých členů (*lesostep, Ugrofin, opočlověk*).

2. 3. 2. 2 **SMÍŠENÝ TYP KOMPOZIČNĚ-DERIVAČNÍ**

Při tvorbě těchto složenin se uplatňuje skládání i odvozování. Rozlišujeme pak složená podstatná jména tvořená **konverzí** (*vodovod, krupobití, čtyřstup, samopal, těsnopis, krutihlav*) a složená podstatná jména vzniklá odvozováním příponovým (*dřevorubec, bacilonosič, chleboďárce, muchomůrka, vinopalna*).

Složeniny kompozičně-derivační se zařazují do onomaziologických kategorií podle příslušného odvozovacího postupu.

2. 3. 2. 3 **SPŘAHOVÁNÍ**

Tímto způsobem se tvoří tzv. **substantivní spřežky**. Jsou dvojího druhu: **a) citátové (větné) spřežky** (*budižkničemu, mouchysněztesimě*) a **b) nevlastní spřežky (nevlastní složeniny)**.

Nevlastní spřežky lze specifikovat na **modifikační determinativa** (*zemětřesení, sebedůvěra, znovusjednocení, hurávlastenec*) a na **mutační determinativa** (*petrklič, kilowatthodina, mateřídouška*).

POZNÁMKA Pro modifikační determinativa platí ta samá charakteristika jako při čisté kompozici. Mutační determinativa mají úplně jiný význam ve srovnání se souhrnným významem jejich členů.

ÚKOL

Určete slovnědruhovou příslušnost prvního členu složenin: *vlajkonoš, hrdlořez, hvězdopřevod, všeznalec, hláskosloví, pojmosloví, čtyřverší, ledoborec, romanopisec, šestihran, sudokopytník*.

2. 3. 3 **SLOŽENÁ PŘÍDAVNÁ JMÉNA**

2. 3. 3. 1 **ČISTÁ KOMPOZICE**

V rámci čisté kompozice rozlišujeme: **a) složeniny determinační** (přední člen určuje zadní) a **b) složeniny koordinační** (souřadný vztah mezi členy složeniny).

Složeniny determinační mohou mít přední člen původem z příslovce (*tmavomodrý, dennodenní*), z podstatného jména (*vodotěsný, skálopevný*), ze zájmena (*samovolný*).

Složeniny koordinační lze dále specifikovat na: **a) slučovací** (*černobílý, literárně-hudební, kompozičně-derivační, rosicko-oslavanský*) a **b) reciproční** (*česko-německý slovník, anglicko-americké vztahy, česko-slovenská hranice*).

2. 3. 3. 2 **SMÍŠENÝ TYP KOMPOZIČNĚ - DERIVAČNÍ**

Tímto kombinovaným způsobem se tvoří **determinační složeniny** (*vysokohorský, národohospodářský, karlovarský, dvojstranný, mnoholetý, všestranný, blahodárný, jednonásobný, málomluvný, samočinný*).

POZNÁMKA Složená přídavná jména typu *pražsko-duchcovská* (dráha), *německo-polská* (hranice) lze považovat též za **koordinační složeniny** kompozičně-derivačního způsobu tvoření přídavných jmen.

2. 3. 3. 3 SPŘAHOVÁNÍ

Tyto tzv. **adjektivní spřežky** mohou mít přední člen původem z podstatného jména (*bolestiplný, důvěryhodný*), ze zájmena (*všeobjímající, sebelepší*), nebo z příslovce (*dlohohrající, kolemjdoucí*).

2. 3. 4 SLOŽENÁ SLOVESA

Tento způsob tvoření sloves není příliš rozšířený. Týká se pouze omezené skupiny příslovcí, která se stávají předním členem složeniny (*spolupracovat, spoluúčinkovat, znovunastudovat, znovuzřídit*). Slovesa *blahořečit, zlořečit, blahoslavít, svatořečit* jsou kalky podle klasických jazyků.

2. 3. 5 SLOŽENÁ PŘÍSLOVCE

Patří sem pouze několik složenin, která vznikla zdvojením (reduplikací) téhož příslovečného základu (*dennodenně, svatosvatě*). Tento způsob skládání je neproduktivní.

ÚKOLY

1. Určete slovnědruhovou příslušnost prvního členu následujících složenin: *dobročinný, dalekosáhlý, čtyřmocný, samočinný, mnohoznačný, středověký, celoevropský, všestranný, modrooký, krátkozraký, motýlokvětý, literárněvědný, národohospodářský, sociálnědemokratický, dvojčlenný*.

2. Rozlišujte složeniny vlastní a nevlastní: *sebeklam, krasobruslení, znovusjednocení, pivovar, samoobsluha, kilowatthodina, dvojhlas, tisícikoruna, velkoměsto, panímáma, vodotrysk, generálmajor, čaroděj, ohnivzdorný, dlohohrající, dřevozpracující, zemětřesení*.

3. Následující koordinační složeniny rozdělte na prostě slučovací, vztahově slučovací a vztahově vzájemné: *česko-německý; českomoravský, francouzsko-anglický; červenobílý, středo západ*.

2. 4 ZKRACOVÁNÍ

Co vlastně znamenají ta dvě písmena ve spojení s letopočtem, která v posledních desetiletích píšeme místo staré věty *Šťastný a veselý nový rok přeje...*, to skoro nikdo přesně neví. Ve skutečnosti je to zkratka dvou francouzských slov *pour féliciter* [púr félisité], která znamenají asi „kvůli blahopřání“. Psávala se kdysi podle starých, dnes už zapomenutých mravů tzv. vyšších vrstev na navštívenku zanechanou u služebnictva, jestliže toho, komu chtěli blahopřát (k čemukoli, nejen k novému roku), nezastihli doma. Jestliže chtěli vykonat pouhou návštěvu, aniž bylo k čemu blahopřát, napsali na navštívenku *p. r. v.*, což znamenalo *pour rendre visite* [púr rándr vizit] „kvůli vykonání

návštěvy“. Jestliže se chtěli rozloučit, např. před cestou do zámoří, napsali zkratku *p. p. c.* Ta zase znamenala *pour prendre congé* [púr prándr konžé] „kvůli rozloučení“.

(D. Šlosar, Jazyčnick)

Zkracování slov a slovních spojení je třetím způsobem tvoření nových slov. Tvoření zkratk a zkratkových slov lze považovat za jeden z prostředků jazykové ekonomie a zároveň za projev dynamiky slovní zásoby.

Moderní společnost se bez zkrácených slov a slovních spojení neobejde. Zkratky označují krátkým a jednoduchým seskupením hlásek n. písmen často dlouhé a složité názvy různých institucí, úradů, výrobních podniků, škol, soukromých firem. Zkracování slov jako jev jazykový odráží tak i vývoj společnosti.

Obecně se rozlišují tři hlavní druhy zkratk a zkratkových slov.

2. 4. 1 ZKRATKY ČISTĚ GRAFICKÉ

Tyto výrazy, se zkracují zpravidla jen v projevu psaném (*prof., n. l., tzn., kpt., rkp.*). Vyslovují se obvykle v jejich plné formě.

2. 4. 2 ZKRATKY GRAFICKO-FONICKÉ

Tyto zkratky vznikají z iniciálních hlásek, které vyslovujeme buď jako nezkrácené sousloví, nebo po jednotlivých písmenech, zpravidla vokalizovaných (*LŠU, USA, PS PČR, AMU, FAMU*).

2. 4. 3 ZKRATKY FONICKÉ

Fonické zkratky považujeme již v plném smyslu za zkratková slova, mají totiž mluvnické charakteristiky samostatného slova. Jejich zvuková podoba je nezávislá na původní nezkrácené podobě. Někdy se už vytratilo vědomí o tomto motivujícím slově, resp. víceslovném pojmenovánísrov. např.:

kino (kinematograf)

klič (knihovna lidové četby)

Srňa (Srníček)

mo(torový veloci)*péd*

ÚKOL

Dešifrujte následující graficko-fonické zkratky: *AMU, ČMKOS, ČD, FK, ÚJČ AV ČR, ČFÚ, UJEP, ČVUT, ČTK, BBC, FIFA, TU, VŠE, VŠCHT, VZP, BIS, CIA, PC.*

2. 5 VÝVOJOVÉ TENDENCE SOUČASNÉ SPISOVNÉ ČEŠTINY V OBLASTI

TVOŘENÍ SLOV

Neustálý vývoj názvů přechýlených postupuje (*vojínka*), jmen obourodých (*nákupčí*), jmen konatelských (*rostlinář, slaboproudař* atd.).

a) Oblast odvozování

Velmi frekventované jsou **předpony domácí**:

před-: *předodbavit, předjednat, předodsouhlasit*

od-: *odsířit, odtajnit*

pře-: *přerozdělit, přecenit*

Také **předpony cizí** se uplatňují zejména v publicistice:

de-: *demonopolizace, deregulace, debilševizace*

re-: *restrukturalizace, rekvalifikace, revalvace*

dis-: *disimilace, disproporce, diskriminace, dislokace*

post-: *posttotalitní, postmoderní, postkomunistická*

ko-, kon-, kom-: *koexistence, konverze, kompromitace.*

Frekventovanými příponami cizího původu v posledních desetiletích jsou:

-ing, -ink: *marketing, clearing, trempink, damping, holding*

-ismus: *totalitarismus, liberalismus, parlamentarismus, něcismus* (příl.).

b) V oblasti skládání slov

ba) Objevují se složeniny s první částí **malo-** = (dříve byl frekventovaný naopak komponent **velko-**): *maloobchod, malovýroba* (*malochoch, maloročník, maloobchod*).

bb) Přibývají složeniny s první částí **samo-**: *samonaváděcí, samoregulace, samosanace, samospráva, samovládce.*

bc) Vytvářejí se složeniny vzniklé spojením obou substantivních základů: *dřevoprůmysl, dřevosklad, dřevoobchod, dřevozávod, podobně kovoprůmysl, kovoobor, kovohuť, kovovýroba.*

bd) Velmi časté jsou složeniny vzniklé spojením zkráceného cizího slova a domácího slova (tzv. hybridní složeniny): *autodoprava, autopříslušenství, autosoučástky, autorádio, autodílna, autooprav(n)a, autojeřáb, autoškola.*

Podobně vytvářejí složeniny další komponenty cizího původu - **bio-, eko-, euro-, nano-, video-, audio-, moto-, elektro-, foto-, kino-, super-, mega-, giga-, ex-** ve významu „bývalý“, **e-, i-, mini-, mikro-, makro-, porno-, sex(y)-, narko-, fit-, hifi-** atd.

be) Roste počet složených přídavných jmen: se spojovníkem se píšou výrazy *pěstitelско-chovatelský, zemědělsko-potravinářský, česko-slovenský*, naproti tomu dohromady píšeme přídavná jména *hnědouhelný, zahraničněpolitický, literárněvědný, sladkokyselé,*

hluchoněmý, černobílý; s významovým rozdílem se uplatňují následující dvojice přídavných jmen: *modro-zelený, modrozelený; moravsko-slovenské, moravskoslovenské; matematicko-fyzikální, matematickofyzikální* apod.

c) V oblasti tvoření zkratk a zkratkových slov došlo k velkým změnám po roce 1989, neboť tyto zkratky označují nové instituce, organizace, strany politické a zájmové, nové podniky a firmy, nové akciové, příp. bankovní společnosti atd., zkracuje se především z důvodů ekonomie jazykového systému i ekonomie vyjadřování: *ČR, MÚ, PČR, ČMKOS, AV ČR, KČ, AIDS, BBC, MMF, UFO*.

Užívají se též nové tituly: *Mgr., Bc., Ph.D., MBA.*; ožívají dřívější a starší zkratky: *př. Kr., sl., a.s.*

Další základní literatura:

CVRČEK, V. a kol. *Mluvnice současné češtiny I/ Jak se píše a mluví*. Praha: Karolinum, 2010.

ČERMÁK, F. *Morfematika a slovtvorba češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2012.

DOKULIL, M. – DANEŠ, Fr. – KUCHAR, J. a kol. *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: Academia, 1967, s. 562-653.

DOKULIL, M. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.

Nový encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN, 2018.

HAUSER, P. *Nauka o slovní zásobě*. Praha: SPN, 1986.

MITTER, P. *Kompozice v kontextu současné češtiny*. Ústí nad Labem, UJEP, 2006.

ŠTÍCHA, Fr. a kol. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

Včetně titulů uvedených zde v Předmluvě na s. 2

Další doporučená literatura:

Cuřín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985.

Čermák, F. - Filipec, J.: *Česká lexikologie*. Praha. Academia, 1985.

Eisner, P.: *Chrám i tvrz*. Praha: Lidové noviny, 1992.

Kovářová, S.: *Proč se říká?* Olomouc: Alda, 1994.

Ouředník, P.: *Aniž jest co nového pod sluncem*. Praha: Mladá fronta, 1994.

Šlosar, D.: *Tisíciletá*. Praha, Horizont, 1990.

Klíčová slova ke kapitole 2:

Slovotvorba, funkce a motivace, slovo značkové a popisné, slovotvorný a lexikální význam slova,

slovotvorná stavba slova, slovotvorný základ, slovotvorný formant, produktivita slovotvorných prostředků, slovotvorný typ (a podtyp), slovotvorná kategorie (třída),

onomaziologická stavba slova, onomaziologická báze a onomaziologický příznak, onomaziologická kategorie, onomaziologickorelační kategorie (mutace, transpozice, modifikace)

slovotvorný a morfemický rozbor slova, morfémy a jejich druhy

slovotvorné způsoby a postupy češtině – odvozování skládání a zkracování a jejich kombinace při tvoření podstatných a přídavných jmen, sloves a příslovčí

vývojové tendence současné češtiny v oblasti tvoření slov

KLÍČ K ŘEŠENÝM ÚKOLŮM

1.1.4.2

1. *travička* – zdrobnělina k *tráva* i „žena, která někoho otráвила“, obojí domácího původu
role – „svitek; úloha“ (němčiny, resp. z latiny)
 „pole“ (slovanského původu)
vinice – „místo, kde se pěstuje víno“ (asi z latiny)
 „žena, která je něčím vinna“ (slovanského původu)
pionýr – „průkopník“ (z francouzštiny)
 „člen PO SSM“ (v socialistickém zřízení – z ruštiny)
brigáda – „vojenský útvar“ (snad z italštiny)
 „dobrovolné práce“ (z ruštiny)
klika – „zařízení u dveří sloužící k jejich otvírání“ (slovanského původu)
 „štěstí“ (z němčiny)
 „skupina osob spojená společnými zájmy“ (z francouzštiny)
kozák – „houba“ (slovanského původu)
 „člen jihoruských jízdnicích jednotek“ (z ukrajinštiny)

2. homofony: *míval-mýval, vyset-viset, zeť-zed', suší-sušší, most-Most, pravý-praví*
 homograf: *pouček*

1.1.4.7

<p>1. <i>dům</i> - sloh. neutrální
 <i>budova</i> - sloh. neutrální
 <i>chatrč</i> - sloh. neutrální
 <i>chata</i> - sloh. neutrální
 <i>stavení</i> - sloh. neutrální
 <i>obydlí</i> - sloh. neutrální
 <i>stavba</i> - sloh. neutrální
 <i>týpí</i> -- sloh. neutrální
 <i>chalupa</i> - sloh. neutrální
 <i>statek</i> - sloh. neutrální</p> | <p><i>usedlost</i> – sloh. neutrální
 <i>vigvam</i> - sloh. neutrální
 <i>vila</i> - sloh. neutrální
 <i>chajda</i> - nespisovné slovo
 <i>barák</i> – nespisovné slovo
 <i>panelák</i> – hovorové slovo
 <i>barabizna</i> – expresivní slovo (záporně)
 <i>čínžák</i> - hovorové slovo
 <i>okál</i>- sloh. neutrální</p> |
|---|---|

2. *ohromný, nesmírný, nekonečný, převeliký*
chrabřý, neohrožený, udatný, rekovný, nebojácný, hrdinský, statečný
neveliký, nepatrný, drobný, malý
ustrašený, bázlivý

1.1.4.8

hloupý, křičet, noc, rovný, jihoafrický, silnoproudý, žádný, pod, stát, suchý, přírodní, obec, vesnický, pozdě, hodně, nic, lenost

1.1.4.9

<p><i>strom</i> <i>listnatý strom</i> <i>javor</i></p>	<p><i>jehličnatý strom</i> <i>smrk</i></p>
--	---

<i>buk</i>	<i>jedle</i>
<i>rostlina</i>	<i>borovice</i>
<i>habr</i>	<i>modřín</i>
<i>olše</i>	
<i>dub</i>	
<i>bříza</i>	
<i>jilm</i>	
<i>jabloň</i>	
<i>třešeň</i>	
<i>topol</i>	

1.1.5.1.2.2

obecněčeská slova: *flinta, baštit, frajer, majzlík, flákač, vercajk, bouchačka, bouračka, šeptanda, gruntovat, almara, kytká*

slangová slova: *mílař, ponk, ajznboňák, tělák, kompárna*

nářeční slova: *kordule, kulifajka, zhlavec, děvucha, ogar*

argotická slova: *stříkačka (pistole), chlup (detektiv), prkenice (náprsní taška)*

1.1.5.3.2

archaismy: *anobrž, libomudrctví, dušesloví*

historismy: *halapartna, verbíř, rýnský čeledín, šesták, řemdich, četník, bataliόν, sudlice, ZV ROH*

neologismy: *euroseptik, techno, megastar, rap, eurofil*

1.2.1.2

brajgl – obecněčeské, expresivní slovo, metonymie

1.2.1.4

1. *ořech* – synekdocha

poslouchat Mozarta – metonymie

vláda – metonymie

samota – metonymie

drobnost – metonymie

houba saje – metafora

vítr hvízdá – metafora

pata – metafora

recitovat Máchu – metonymie

číst Musila – metonymie

opepřit poznámku – metafora

zasít nedůvěru – metafora

bordó – metonymie

kaolín – metonymie

uspat svědomí – metafora

kvičet – metafora

mančestr – metonymie

koupit si Zrzavého – metonymie

2. metonymie strukturní: *údržba, zastávka, sbírka, rada, krmení, čtení, hloupost*

metonymie kontextové: *koupit si Rabase, poslouchat Gotta, číst Wolkera*

metonymie etnologické: *donchuán, watt, pascal, burgund, rentgen, kampaň, plzeň, panama, nikotin, mecenáš*

1.2.2.3

úkoly 1.,2.,3. mají individuální řešení

1.2.3.1.1.3

norimberský trychtýř – dnes již téměř neužívané rčení, kniha obecně málo známá

1.2.3.1.2.4

1. *vypálit někomu rybník* předstihnout někoho, vyzrát na někoho
udělat kozla zahradníkem svěřit něco někomu nepovolanému
pamatovat na Navrátila pamatovat na návrat
prolévat krokodýlí slzy prolévat velké slzy
posuzovat něco z rychlíku posuzovat něco jen zběžně
vzít někomu vítr z plachet připravit někoho o šanci/zkazit někomu plány
dělat z komára velblouda dělat z nevýznamné věci velkou, zveličovat
být v limbu spát
zahnout kramle utéci
prolomit ledy odstranit napjatý vztah
lovit v kalných vodách zjištěně využívat zmatků
pustit někoho k vodě rozejít se s někým
držet se na nohou bránit se nebezpečí
zahnat někoho do úzkých dostat někoho do nepříjemné situace
mít jepičí život mít velmi krátké trvání (o věci)

2. *být jako almara* – neforemný, tlustý
mít hlad jako vlk – být velmi hladový
koukat jako poslední brambora ze sklepa - tvářit se vyjeveně a přihloupě
tvářit se jako Belzebub – tvářit se zamračeně, zle
být jako buřt – být tlustý
mít nohy jako dráty do betonu – mít nohy velmi hubené
být jako z kozy duch – být velmi hubený
vypadat jako boží umučení – tvářit se zdrceně, tragicky, provinile, smutně a lítostivě
být papežštější než papež – být přísnější, dogmatictejší než někdo, od koho se čeká, že takový je
tváří se jako by sežral Šalamounovo hovno – tváří se velmi domýšlivě a důležitě, jako vševědoucí
nalejvá se jako pupen – velmi se opíjí

3. *první housle* – hlavní postavení v nějaké činnosti
černý pasažér – pasažér bez platné jízdenky
černá vrána – výjimečná věc, člověk (v kladném smyslu)
mravní bahno – prostředí v morálním úpadku
hodinky s vodotryskem – objekt přemrštěných požadavků
na svatého Dyndy – nikdy
turecké hospodářství – špatné, neorganizované, nechronické hospodaření
vlčí morálka – bezohledné chování
telecí léta – období dospívání
zlámaná Lhota – zapadlá ves na odlehlém místě
plamenná výzva – citově zaměřený apel
jidášský polibek – projev přátelství zakrývající vlastní pokrytectví

svíčková bába – přepjatě zbožná žena
hořká pilulka – nepříjemná, trpká zpráva
stará bela – nic
ohnutý hřbet - člověk s ponížným chováním před nějakou autoritou
hudba budoucnosti – něco časově velmi vzdáleného
novinářská kachna – vymyšlená, obvykle senzační zpráva v novinách

4. biblické frazémy: *marnotratný syn*, *čist levity*, *šalamounský rozsudek*, *jidášská odměna*, *jablka sváru*, *Jobova zvěst*, *kalich hořkosti*, *v rouše Evině*
 antické frazémy: *nosit sovy do Athén*, *gordický uzel*, *Achillova pata*, *sisyfovská práce*, *Augiášův chlév*, *Tantalova muka*, *tvářit se jako Pythie*, *Ariadnino klubko*

1.2.4.3.7

1. *palačinka* – z maďarštiny (tam z rumunštiny)

guláš – z maďarštiny

vuřt – z němčiny

jogurt – z turečtiny

čaj – z čínštiny přes ruštinu

káva – z arabštiny

piškot – z italštiny přes němčinu

šampaňské – z francouzštiny

kokos – z francouzštiny

keksy – z angličtiny

halušky – ze slovenštiny

salám - z latiny

burgundské – z francouzštiny

knedlík – z němčiny

žampion – z francouzštiny přes němčinu

treska – z ruštiny

sója – z japonštiny přes němčinu

tabák – z indických jazyků

boršč – z ruštiny

whisky – z angličtiny

koňak – z francouzštiny

pralinky – z francouzštiny přes němčinu

žemle – z němčiny

mandarinka – z jihovýchodní Asie

brambory – z němčiny

cukr – z arabštiny přes italštinu a němčinu

curacao – z jihoamerického prostředí

langoš – z maďarštiny

biftek – z angličtiny

špagety – z italštiny (skandinávského původu)

sendvič – z angličtiny

bujón – z francouzštiny

parmezán – z italštiny

nudle – z němčiny
čokoláda – z indiánských jazyků
lečo – z maďarštiny

2. hudební terminologie – italština a v současnosti i angličtina
 literárněvědná a jazykovědná terminologie – řečtina a latina
 hornická terminologie – němčina
 terminologie z výpočetní techniky – angličtina
 lékařství, botanika – řečtina, latina

3. za zdomácnělá lze z řady uvedených slov považovat slova: *škola, vzduch, sobota, tabule, džínsy, znak, stužka, fotbal, kapitán, obřad, kostel, církev, kalendář, cihla, banka, test, okres, předmět*, u ostatních slov se jejich cizost ve větší či menší míře pocítuje

4. *de iure, honoris causa, curriculum vitae, status quo, perpetuum mobile, ex offio* – z latiny
enface, par excellence, faux pas – z francouzštiny
sex appeal, happy end – z angličtiny

2.1.1.3

odvozování: *plynový, ohňový, hasič, plamenný, nehořlavý, slávista, masarykovec, adaptovat, souhvězdí, cestovat, vyhrát, přihrát, knižní, hráč, náhrdelník, opravit, desatero, velkoobchodní*

skládání: *plynoměr, ohnivzdorný, vodotěsný, velkofilm, spoluhráč*

zkracování: *TGV, FK, PC, CD*

zkracování a skládání: *Secheza, Chemopetrol, Benelux*

2.1.3

zapsat, ručit, kniha, zpívat, lézt, obchod ve velkém, ryba, hodný pozor, podporučík, strom, únor, železnice, napsat, všeznalý, hluk, zapamatovat, husa, lev, učitel, sportovec, oka mžik, chudý, rychlý, starý, hrát, modrý, ocel, bezpečnost, učinit, zlomit, lepit

2.1.7

2.1.7

1. *honba, honit, hon-, -ba, ň>n*, kategorie transpoziční, název děje
ohniskový, ohnisko, ohnisk-, -ový, kategorie mutační, název vztahový
pořadatel, pořádat, pořáda-, -tel, á>a, kategorie mutační, název činitele děje
úlovek, ulovit, ulov-, -ek, u>ú, kategorie mutační, název výsledku děje
uhrát, hrát, u-, -hrát, kategorie modifikační, odvozování předponové
hudební, hudba, hudeb-, -ní, Θ>e, kategorie mutační, název vztahový
maminčin, maminka, maminč-, -in, k>č, kategorie mutační, název přivlastňovací, název děje

psí, pes, ps-, -í, e>Θ, kategorie mutační, název přivlastňovací

bratrův, bratr, bratr-, -ův, kategorie mutační, název přivlastňovací

odolatelný, odolat, odola-, -telný, kategorie mutační, název pasivní možnosti

bezpečnostní, bezpečnost, bezpečnost-, -ní, kategorie mutační, název vztahový

holubí, holub, holub-, -í, kategorie mutační, název přivlastňovací

mýdlový, mýdlo, mýdl-, -ový, kategorie mutační, název vztahový
velikánský, veliký, velik-, -ánský, kategorie modifikační, název zesilující
křišťálový, křišťál, křišťál-, -ový, kategorie mutační, název vztahový
trestný, trestat/trest, trest-, -ný, kategorie mutační, název široce vztahově dějový
knížka, knih-, kníž-, -ka, h>ž, i>í, kategorie modifikační, název zdrobnělý

2. <i>vý-rob-ek-Θ</i>	<i>roz-krok-Θ</i>
<i>slad-k-ost-Θ</i>	<i>míst-n-í</i>
<i>u-tír-a-t</i>	<i>drž-a-dl-o</i>
<i>o-prav-i-t</i>	<i>ne-mož-n-ost-Θ</i>
<i>do-sta-tek-Θ</i>	<i>ne-klid-n-ý</i>
<i>na-hlíž-e-t</i>	<i>z-prac-ova-tel-n-ý</i>
<i>stat-n-ost-Θ</i>	<i>star-ost-Θ</i>
<i>ne-ob-nov-i-tel-n-ý</i>	<i>ná-skok-Θ</i>

2.2.1.1.1.8

1. *hráč, dopisovatel, vazač, brankář (obránce), dopravce, soudce, příjematel, odesílatel, nosič, zakladatel, rváč, výběrčí, svůdník, rozhodčí, učitel, ručitel, posluchač, odběratel, sběrač (sběratel)*

2. *rybář, jeřábek, kolář, cyklista, kolař, houslař, brankář, houbař, bramborář, králíkář, frézař, francouzštinář, češtinář, volnostylař, výškař, zubař, zahradník, včelař, oštěpař*

3. *hlupák, chudák, stařec, neposeda, černoch, lenoch, prud'as, mrňous, hrubec (hrubián)*

4. *Ústečan, Tepličan, Mostečan, Brňan, Ostravan, Pařížan, Benáťčan, Moskvan, Pražan (Pražák), Liberečan, Plzeňan, Pardubičan*

5. *Džibuťan, Fidžijec, Ekvádorčan/Ekvádorec, Ghaňan, Fin, Ir, Iránek, Etiopan, Laosan, Madagaskaňan/Madagakarec, Maledivan/Maledivec, Mongol, Nigeňan, Omáňan/Ománec, Rwand'án, Peruánek, Salvadorec/Salvadorčan, Sierraleoňan, Singapuňan/Singapurec, Syňan, Tádžik, Tonžan, Tožan, Turkmen, Vanuat'án, Uzbek, Zimbabwan, Samojec*

6. *vrtáčka, lepidlo, svítidlo, držadlo, rýč (rydlo), šplhadlo, vysílač, přehazovačka, sušička, pračka, počítač (počítadlo, počítačka), stěrač, urychlovač, zesilovač, švihadlo, ukazovátko, opěradlo, projímadlo, ředidlo, mýdlo, umyvadlo, vypínač, bič*

7. *pečivárna/konírna (stáj), kravín, vepřín, drůbežárna, psírna (psinec), výkrmna, cukrárna, hračkářství, řeznictví, koupaliště, zotavovna, knihovna, studovna, ošetřovna, cihelna, papírna, železárna, ocelárna, udrna, mrazárna, lékárna, čekárna, pozorovatelná, ředitelná*

2.2.1.1.2.2

1. *lidskost, zoufalost (zoufalství), zralost, viditelnost, budoucnost, českost, trpělivost, nadnesenost, dobytčnost, snášenlivost, nepřejícnost, abstraktnost, melodičnost, solidnost, vzácnost, měkkost, prázdnota, tesknost, slabost (slabota), hluchota, cizost, zlost, tupost, opuštěnost, zeleň, hněd', šed', oranž, modř, červeň, dvojítnost*

2. *východ, kresba, sběr, jásot, klus, život, sykot, úsudek, prožitek, modlitba, ženitba, bitva (bitka), chůze, hádka, zkrat, báj(e), srážka, pitka, povídka, rvačka, hlídka, vláda, zpěv, odvod, západ, platba, vývoj, výprodej, rada, prohra, zrada, předpověď, spánek*

2.2.1.1.3.5

1. *geoložka, básniřka, císařka, markýza, blondýnka, premiérka, pedagožka, ctitelka, vévodkyně, ministryně, cvičenka, umělkyně, pěvkyně, běžkyně, právnička, žákyně, sokyně, přítelkyně, měšťanka, měšťačka, lyžařka, výzkumnice, chirurgka, absolventka, zelinářka, vesničanka, Pražanka, Slovenka, Polka, Japonka, Němka, Malťanka, Turkyně, Moskvanka, orlice, lvíce, tygřice, pávice, princezna*

2. *Horáčková, Jerychová, Kočová, Petrovičová, Tom(e)šová, Oliver(ius)ová, Jerychová, Richt(e)rová, Jakubcová, Dítětová/Diřová, Skočdopolová, Duspivová, Němcová, Mik(e)šová, Hořejšová, Lotková, Čechová, Zimová*

3. *pes, fena, štěně; kocour, kočka, kotě, srnec, srnka srnče; beran, ovce, jehně; kozel, koza, kůzle; prase, svině, sele; daněk, daněl(k)a/danče, jelen, laň, jeleně/kolouch*

4. *duboví, smrčina, jedloví, křoví, šatstvo, větvoví, sloupoví, listí, rákosí, révoví, vrboví*

2.2.1.3

1. *zahraničí, Povltaví, meziříčí, podhůří, náměstí, předměstí, předmostí, sousloví, souvětí, soustátí, souostroví, souhvězdí, bezvládí, bezvětrí, bezpráví, podhradí, pobřeží, poříčí, zámoří, Pootaví*

2. *mutační kategorie: topič, vzpěrač, pozorovatel, správa, hlasový, činitel, cestovat, hliníkový, lesní, smyčcový, čerpadlo, vysílač, Afričan, ochránce, zvěstovatel, pojistka, nápojový, bramborový, bojovat, vysílačka*

transpoziční kategorie: starost, choroba, správa, skok, jásot, zralost, cize, vysílání, sed, skřípot

modifikační kategorie: medvědice, lékařka, Nováková, maminka, Kamišová, brzičko, vrhnout, staříčky, asistentka, žactvo, velikánský, Buzková, sousedka

2.2.2.1.1.6

1. *žákův, sestřin, tetin, strýcův, Jirkův, Věřin, Libušin, Přemyslův, Olžin, Silviin, Zuzanin, Leonin, Ludmilin, Wolkerovy, Halasovy, Nagyovy, Šmic(e)rovy, Krameriovy, Pythagorova*

2. *koněpruský, brandýský, oděský, královéhradecký, královédvorský, vysokomýtský, bakuský, hamburský, norimberský, valašskomeziříčský, údlický, trho(vo)svinský, karlovský, karlovický, karlínský, zbirožský, jistebnický, orlickoústecký, frýdecko-místecký, lhotský, lhotecký, golčo(vo)jeníkovský, královopolský, hlinecký, karvinský, krkonošský*

3. *vydrí, kukaččí, zaječí, králičí, paví, vrání, hříběcí, srnčí, jestřabí, čmeláci, hrdliččí, knížecí, raččí, špaččí, labutí*

2.2.2.1.2.1

1. *úkol má individuální řešení*

2.2.2.1.2.2

1. adjektiva s krátkým nekoncovým *-i* (*honicí*) jsou účelová adjektiva, adjektiva s dlouhým nekoncovým *-í* (*honicí*) jsou adjektiva verbální

2. *zaměnitelná, pochopitelná, přijatelná, prokazatelná, udržitelná, ovladatelná, pozorovatelná, obývatelná, vypátratelná, poučitelná, doporučitelná, opravitelná, viditelná, dokazatelná, uskutečnitelná, porovnatelná*

2.2.2.3

1. Kladné protějšky se ze starší češtiny již nedochovaly, srov. *stoudný, jasný, duživý, vrlý, urvalý, vraživý*

2. *tišší, tužší, snadnější/snazší, zadnější/zazší, hladší, hustší/hustější, hubenější, hrubší/hrubější, sladší, bližší, dobřejší* (o potravinách)/*lepší, větší, delší, častější, divočejší, menší, mělčí, strmější, chytřejší, hrbolatější, dražší, ostřejší, dražší*

2.2.3.1.1.2

1. *panovat, včelařit, sadařit, zedničit, lenošit, fandit, kralovat, sloužit, hostit, zahrádkařit, otročit, bláznit, sedlačit, soudcovat, parazitovat, toužit, kosit, vzdorovat, bojovat, čtveračit, kormidlovat, kartáčovat, lakovat, zvonit, barvit, veslovat, bagrovat, betonovat, bruslit, bičovat, plodit, hřešit, kořistit, bájit, básnit, sportovat, voskovat, pudrovat, tečkovat, veršovat*

2. *zchoulostivěla, zlenivěla, zbledla, omládlá, zestárla, zešedivěla, zdětinštěla, zhloupla*

2.2.3.1.2

mutační kategorie: *hrozit, vinit*

transpoziční kategorie: ostatní uvedená slovesa

2.2.3.1.3.2

1. *doplácet, vyrůstat, zahrabávat, chytat, dodělávat, dodávat, zaclánět, dosoušet, převářet, odvádět, pomíjet, dodržovat, kupovat, vylučovat, shromažďovat, zastupovat*

2. *mazávat, česávat, vídat, hledívat, večerívat, kupovávat, dávat, brávat, říkávat, hovořívat, malovávat*

2.2.3.1.3

onikat, tykat, vykat

2.2.3.2

1. *dosáhnout, dojet* - směřování k cíli, k jeho dosažení
dotrpnět, došít – poslední konečná fáze děje
dokreslit, doškrabat – zbývající část děje

dovolat se, dožít se – úspěšné dosažení cíle

2.2.4.3

1. *celkem, kolem* – ustrnutím tvarů instrumentálu singuláru substantiv *celek, kolo večer, ráno* – slovnědruhovým přechodem
nahlas, doslova, najisto, potom, zatím, zprava, nalevo, zpočátku - spřahováním

2. *slabý, český, zlý, lehký, daleký, cizí, bratrský, otcovský, technický, bílý, modrý, rychlý, nízký, snadný, přední, hezký, vesnický, městský, venkovský, rozkvetlý, trvalý, bojovný, čarovný, spisovný, hovorový, obecný, zřetelný, srozumitelný*

2.3.2.3

substantivní členy: *vlajko-, hrdlo-, hvězdo-, hlásko-, pojmo-, ledo-, romano-*
adjektivní člen: *sudo-*
zájmový člen: *vše-*
číslovkové členy: *čtyř-, šesti-*

2.3.5

1. členy substantivní: *motýlo-*
členy adjektivní: *středo-, celo-, medro-, krátko-, literárně-, národo-, sociálně-*
členy zájmené: *samo-, vše-*
členy číslovkové: *čtyř-, mnoho-, dvoj-*
členy adverbiální: *dobro-*

2. složeniny vlastní: *krasobruslení, pivovar, samoobsluha, dvouhlas, tisícikoruna, velkoměsto, vodotrysk, čaroděj*
složeniny nevlastní: *sebeklam, znovusjednocení, kilowatthodina, panímáma, generálmajor, ohnivzdorný, dlouhohrající, dřevozpracující, zemětřesení*

3. složeniny prostě slučovací: *červenobílý, středozápad*
vztahy slučovací: *českomoravský*
vztahově vzájemné: *česko-německý, francouzsko-anglický*

2.4.3

AMU – Akademie múzických umění
ČMKOS – Českomoravská konfederace odborových svazů
ČD – České dráhy
FK – fotbalový klub
ÚJČ AV ČR – Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky
ČFÚ – Český filmový ústav
UJEP – Univerzita Jana Evangelisty Purkyně
ČVUT – České vysoké učení technické
BBC – British Broadcasting Corporation – Britská rozhlasová společnost
FIFA – Fédération Internationale de Football Association – Mezinárodní federace fotbalových svazů
TU – Technická univerzita

VŠE – Vysoká škola ekonomická

VŠCHT – Vysoká škola chemickotechnologická

VZP – Všeobecná zdravotní pojišťovna

BIS – Bezpečnostní informační služba

CIA – Central Intelligence Agency – Ústřední zpravodajská služba (v USA)

PC – personal computer – osobní počítač

2. 6 OBSAH

1. NAUKA O SLOVNÍ ZÁSOBĚ.....	3
1. 1 NAUKA O SLOVNÍ ZÁSOBĚ A PŘEDMĚT JEJÍHO STUDIA	4
1. 1. 1 DÍLČÍ DISCIPLÍNY LEXIKOLOGIE	4
1. 1. 2 SLOVO JAKO JEDNOTKA SLOVNÍ ZÁSoby.....	6
1. 1. 2. 1 FORMA A OBSAH SLOVA	6
1. 1. 2. 2 MLUVNICKÁ UTVÁŘENOST SLOVA.....	6
1. 1. 2. 3 SAMOSTATNOST SLOVA.....	6
1. 1. 2. 4 DEFINICE SLOVA	7
1. 1. 3 SLOVNÍ ZÁSoba A JEJÍ SLOŽENÍ.....	7
1. 1. 3. 1 STRUKTURA SLOV	8
1. 1. 3. 2 TRVALOST SLOV	8
1. 1. 3. 3 JÁDRO A PERIFÉRIE SLOVNÍ ZÁSoby	8
1. 1. 4 SLOVNÍ ZÁSoba A JEJÍ SYSTÉM	8
1. 1. 4. 1 PARONYMA.....	8
1. 1. 4. 2 HOMONYMA	9
1. 1. 4. 3 SLOVA JEDNOHO SLOVOTVORNÉHO MODELU	9
1. 1. 4. 5 SLOVA STEJNÉHO ZÁKLADU.....	9
1. 1. 4. 5 DUBLETNÍ SLOVA	9
1. 1. 4. 6 SLOVNÍ DRUHY.....	10
1. 1. 4. 7 SYNONYMA	10
1. 1. 4. 8 ANTONYMA	11
1. 1. 4. 9 SLOVA SOUŘADNÁ	11
1. 1. 5 VRSTVY VE SLOVNÍ ZÁSobĚ.....	11
1. 1. 5. 1 VRSTVY SLOV Z HLEDISKA SPISOVNOSTI.....	12
1. 1. 5. 1. 1 SLOVA SPISOVNÉHO JAZYKA	12
1. 1. 5. 1. 2 SLOVA NESPOVNÝCH ÚTVARŮ NÁRODNÍHO JAZYKA	12
1. 1. 5. 1. 2. 1 KRITÉRIUM GEOGRAFICKÉ.....	12
1. 1. 5. 1. 2. 2 KRITÉRIUM SOCIÁLNÍ	12
1. 1. 5. 2 VRSTVY SLOV PODLE SLOHOVÝCH PŘÍZNAKŮ	13
1. 1. 5. 2. 1 SLOVA HOVOROVÁ.....	13
1. 1. 5. 2. 2 SLOVA KNIŽNÍ.....	13
1. 1. 5. 2. 3 TERMÍNY.....	14
1. 1. 5. 2. 4 POETISMY.....	14
1. 1. 5. 3 VRSTVY SLOV PODLE ČASOVÝCH PŘÍZNAKŮ.....	14
1. 1. 5. 3. 1 SLOVA ZASTARALÁ.....	15
1. 1. 5. 3. 2 SLOVA NOVÁ.....	15
1. 1. 5. 4 VRSTVY SLOV PODLE EXPRESÍVNÍCH PŘÍZNAKŮ.....	15
1. 1. 5. 5 VRSTVY SLOV PODLE FREKVENCE UŽÍVÁNÍ	16
1. 1. 5. 6 VRSTVY SLOV PODLE PŮVODU.....	16
1. 2 ZPŮSOBY OBOHACOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSoby	16
1. 2. 1 POSUNY SLOVNÍHO VÝZNAMU.....	16
1. 2. 1. 1 METAFORA	17
1. 2. 1. 2 METONYMIE.....	18
1. 2. 1. 3 SYNEKDOCHA.....	19
1. 2. 1. 4 DALŠÍ VÝZNAMOVÉ ZMĚNY	19
1. 2. 2 TVOŘENÍ VLASTNÍCH JMEN.....	20
1. 2. 2. 1 JMÉNA ORGANISMŮ ŽIVÉ PŘÍRODY	20
1. 2. 2. 2 JMÉNA OBJEKTŮ NEŽIVÉ PŘÍRODY	21
1. 2. 2. 3 JMÉNA PRODUKTŮ LIDSKÉ ČINNOSTI	22
1. 2. 3 TVOŘENÍ FRAZEOLOGICKÝCH OBRATŮ	22
1. 2. 3. 1 VYMEZENÍ FRAZÉMU.....	23
1. 2. 3. 1. 1 FRAZEOLOGICKÉ OBRATY NEVĚTNÉ POVAHY	23
1. 2. 3. 1. 1. 1 NESLOVESNÉ OBRATY	23
1. 2. 3. 1. 1. 2 PŘIROVNÁNÍ.....	23
1. 2. 3. 1. 1. 3 RČENÍ.....	24
1. 2. 3. 1. 2 FRAZEOLOGICKÉ OBRATY VĚTNÉ POVAHY	25

1. 2. 3. 1. 2. 1 POŘEKADLA	25
1. 2. 3. 1. 2. 2 PRANOSTIKY	25
1. 2. 3. 1. 2. 3 PŘÍSLOVÍ	25
1. 2. 3. 1. 2. 4 ŽIVÁ SLOVA (CITÁTY) VĚTNÉ POVAHY	26
1. 2. 4 PŘEJÍMÁNÍ SLOV Z CIZÍCH JAZYKŮ	27
1. 2. 4. 1 PŘÍZPUSOBOVÁNÍ CIZÍCH SLOV DOMÁCÍMU JAZYKOVÉMU SYSTÉMU	28
1. 2. 4. 2 FUNKCE PŘEJÍMÁNÍ	28
1. 2. 4. 3 PŘEJÍMÁNÍ SLOV V DĚJINÁCH VÝVOJE ČESKÉ SLOVNÍ ZÁSOBY	28
1. 2. 4. 3. 1 PŘEJÍMÁNÍ SLOV DO KONCE 14. STOLETÍ	28
1. 2. 4. 3. 2 PŘEJÍMÁNÍ SLOV V 15. - 16. STOLETÍ	29
1. 2. 4. 3. 3 SLOVA PŘEJATÁ V 17. - 18. STOLETÍ	29
1. 2. 4. 3. 4 SLOVA PŘEJATÁ V 19. STOLETÍ	29
1. 2. 4. 3. 5 SLOVA PRONIKAJÍCÍ DO ČEŠTINY V 1. POL. 20. STOLETÍ	29
1. 2. 4. 3. 6 SLOVA PŘEJATÁ PO ROCE 1948	30
1. 2. 4. 3. 7 PŘEJÍMÁNÍ NOVÝCH SLOV PO ROCE 1989	30
1. 2. 5 SLOVNÍKY	30
1. 2. 5. 1 SLOVNÍKY JAZYKOVÉ	31
1. 2. 5. 1. 1 SLOVNÍKY SOUČASNÉHO JAZYKA	31
1. 2. 5. 1. 2 SLOVNÍKY STARÉ ČEŠTINY	32
1. 2. 5. 1. 3 JAZYKOVÉ SLOVNÍKY SPECIÁLNÍ	32
1. 2. 6 VÝVOJOVÉ TENDENCE V SOUČASNÉ SLOVNÍ ZÁSOBĚ	32
2. NAUKA O TVOŘENÍ SLOV	37
2. 1 NAUKA O TVOŘENÍ SLOV A PŘEDMĚT JEJÍHO STUDIA	37
2. 1. 1 ZPŮSOBY, POSTUPY A PROSTŘEDKY TVOŘENÍ SLOV	37
2. 1. 1. 1 ODVOZOVÁNÍ OBECNĚ	37
2. 1. 1. 1. 1 ALTERNACE HLÁSEK	38
2. 1. 1. 1. 1. 1 ALTERNACE SAMOHLÁSEK	38
2. 1. 1. 1. 1. 2 ALTERNACE SOUHLÁSEK	39
2. 1. 1. 2 SKLÁDÁNÍ OBECNĚ	39
2. 1. 1. 3 ZKRACOVÁNÍ OBECNĚ	40
2. 1. 2 SLOVOTVORNÁ STAVBA SLOVA	40
2. 1. 3 ZÁKLADNÍ SLOVOTVORNÉ VZTAHY	41
2. 1. 4 POJMENOVACÍ (ONOMAZIOLOGICKÉ) KATEGORIE	41
2. 1. 4. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ	42
2. 1. 4. 2 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ	42
2. 1. 4. 3 KATEGORIE TRANŠPOZIČNÍ	42
2. 1. 4. 4 KATEGORIE REPRODUKČNÍ A INTEGRAČNÍ	42
2. 1. 5 SLOVOTVORNÉ TRÍDY, TYPY A PODTYPY	42
2. 1. 6 PRODUKTIVITA SLOVOTVORNÝCH PROSTŘEDKŮ	42
2. 1. 7 SLOVOTVORNÝ A MORFEMATICKÝ ROZBOR SLOVA	43
2. 2 ODVOZOVÁNÍ	44
2. 2. 1 ODVOZOVÁNÍ PODSTATNÝCH JMEN	44
2. 2. 1. 1 ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONOVÉ	44
2. 2. 1. 1. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ	44
2. 2. 1. 1. 1. 1 NÁZVY ČINITELSKÉ	44
2. 2. 1. 1. 1. 2 NÁZVY PROSTŘEDKŮ DĚJE	45
2. 2. 1. 1. 1. 3 NÁZVY VÝSLEDKŮ DĚJE	45
2. 2. 1. 1. 1. 4 NÁZVY KONATELSKÉ	45
2. 2. 1. 1. 1. 6 NÁZVY OBYVATELSKÉ	46
2. 2. 1. 1. 1. 7 NÁZVY PŘÍSLUŠENSKÉ	46
2. 2. 1. 1. 1. 8 NÁZVY MÍST	47
2. 2. 1. 1. 2 KATEGORIE TRANŠPOZIČNÍ	48
2. 2. 1. 1. 2. 2 NÁZVY VLASTNOSTÍ	48
2. 2. 1. 1. 3 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ	49
2. 2. 1. 1. 3. 1 NÁZVY ZDROBNĚLÉ	49
2. 2. 1. 1. 3. 2 NÁZVY ZVELIČELÉ	49
2. 2. 1. 1. 3. 3 NÁZVY PŘECHÝLENÉ	50

2. 2. 1. 1. 3. 4 NÁZVY MLÁDAT	50
2. 2. 1. 1. 3. 5 NÁZVY HROMADNÉ	50
2. 2. 1. 2. ODVOZOVÁNÍ PŘEDPONOVÉ	51
2. 2. 1. 3. ODVOZOVÁNÍ SMÍŠENÉ	51
2. 2. 2 ODVOZOVÁNÍ PŘÍDAVNÝCH JMEN	52
2. 2. 2. 1 ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONAMI	52
2. 2. 2. 1. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ	52
2. 2. 2. 1. 1. 2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VZTAHOVÁ	53
2. 2. 2. 1. 1. 3. PŘÍDAVNÁ JMÉNA KE JMÉNŮM MÍSTNÍM	53
2. 2. 2. 1. 1. 4 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VYJADŘUJÍCÍ PŮVOD	53
2. 2. 2. 1. 1. 5 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VYJADŘUJÍCÍ VLASTNOST PODLE NÁPADNÉHO ZNAKU	54
2. 2. 2. 1. 1. 6 PŘÍDAVNÁ JMÉNA S VÝZNAMEM PODOBNOSTI	54
2. 2. 2. 1. 2 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ	55
2. 2. 2. 1. 2. 1 PŘÍDAVNÁ JMÉNA VZNIKLÁ ZE SLOVESNÝCH TVARŮ	55
2. 2. 2. 1. 2. 2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA Z PŘEDLOŽKOVÝCH PÁDŮ	55
PODSTATNÝCH JMEN A PŘÍSLOVCÍ	55
2. 2. 2. 1. 3 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ	55
2. 2. 2. 1. 3. 1 PŘÍDAVNÁ JMÉNA S VÝZNAMEM ZESLABUJÍCÍM	56
2. 2. 2. 1. 3. 2 PŘÍDAVNÁ JMÉNA S VÝZNAMEM ZESILUJÍCÍM	56
2. 2. 2. 3 ODVOZOVÁNÍ SMÍŠENÉ	56
2. 2. 3 ODVOZOVÁNÍ SLOVES	57
2. 2. 3. 1 ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONAMI	57
2. 2. 3. 1. 1 KATEGORIE MUTAČNÍ	57
2. 2. 3. 1. 1. 1 SLOVESA ODVOZENÁ OD JMEN PODSTATNÝCH	58
2. 2. 3. 1. 1. 2 SLOVESA ODVOZENÁ OD JMEN PŘÍDAVNÝCH	58
2. 2. 3. 1. 2 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ	58
2. 2. 3. 1. 3 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ	59
2. 2. 3. 1. 3. 1 ODVOZENINY BEZE ZMĚNY LEXIKÁLNĚ-GRAMATICKÉ CHARAKTERISTIKY	59
2. 2. 3. 1. 3. 2 ODVOZENINY SE ZMĚNOU VIDU A PRŮBĚHU SLOVESNÉHO DĚJE	59
2. 2. 3. 1. 3 KATEGORIE REPRODUKČNÍ	60
2. 2. 3. 2 ODVOZOVÁNÍ PŘEDPONAMI	60
2. 2. 3. 3 TVOŘENÍ SLOVES REFLEXIVIZACÍ	61
2. 2. 4 ODVOZOVÁNÍ PŘÍSLOVCÍ	62
2. 2. 4. 1. ODVOZOVÁNÍ PŘÍPONAMI	62
2. 2. 4. 1. 1. KATEGORIE MUTAČNÍ	62
2. 2. 4. 1. 2 KATEGORIE MODIFIKAČNÍ	62
2. 2. 4. 1. 3 KATEGORIE TRANSPOZIČNÍ	63
2. 2. 4. 2 ODVOZOVÁNÍ PŘEDPONAMI	64
2. 2. 4. 3 ODVOZOVÁNÍ SMÍŠENÉ	64
2. 3 SKLÁDÁNÍ	64
2. 3. 1 TYPY SLOŽENIN	65
2. 3. 1. 1 SLOŽENINY NEVLASTNÍ	65
2. 3. 1. 2 SLOŽENINY VLASTNÍ	65
2. 3. 2 SLOŽENÁ PODSTATNÁ JMÉNA	65
2. 3. 2. 1 ČISTÁ KOMPOZICE	65
2. 3. 2. 2 SMÍŠENÝ TYP KOMPLEXNĚ - DERIVAČNÍ	66
2. 3. 2. 3 SPŘAHOVÁNÍ	66
2. 3. 3 SLOŽENÁ PŘÍDAVNÁ JMÉNA	66
2. 3. 3. 1 ČISTÁ KOMPOZICE	66
2. 3. 3. 2 SMÍŠENÝ TYP KOMPOZIČNĚ - DERIVAČNÍ	66
2. 3. 3. 3 SPŘAHOVÁNÍ	67
2. 3. 4 SLOŽENÁ SLOVESA	67
2. 3. 5 SLOŽENÁ PŘÍSLOVCE	67
2. 4 ZKRACOVÁNÍ	67
2. 4. 1 ZKRATKY ČISTĚ GRAFICKÉ	68
2. 4. 2 ZKRATKY GRAFICKO - FONICKÉ	68
2. 4. 3 ZKRATKY FONICKÉ	68

2. 5 VÝVOJOVÉ TENDENCE SOUČASNÉ SPISOVNÉ ČEŠTINY V OBLASTI.....	69
TVOŘENÍ SLOV	69
2. 6 OBSAH	82